

Áhrif málproskaröskunar á líf unglunga

Herdís Rútsdóttir

Lokaverkefni til BA-prófs
Deild menntunar og margbreytileika

HÁSKÓLI ÍSLANDS
MENNTAVÍSINDASVIÐ

Áhrif málproskaröskunar á líf unglunga

Herdís Rútsdóttir

Lokaverkefni til BA-prófs í Uppeldis- og Menntunarfræði

Leiðbeinandi: Þóra Másdóttir

Deild menntunar og margbreytileika

Menntavísindasvið Háskóla Íslands

Maí 2019

Áhrif málþroskaröskunar á líf unglunga

Ritgerð þessi er 10 eininga lokaverkefni til BA-prófs
í uppeldis- og menntunarfræði við deild menntunar og margbreytileika,
Menntavísindasviði Háskóla Íslands

© Herdís Rútsdóttir 2019

Óheimilt að afrita ritgerðina á nokkurn hátt nema með leyfi höfundar.

Ágrip

Með málþroskaröskun er átt við þegar einstaklingar fylgja ekki aldursbundnum viðmiðum í málþroska. Málþroskaröskun hefur verið bendluð við ýmsa erfiðleika sem m.a. varða árangur í námi og félagslegan ávinning. Unglingsár eru oft talin viðkvæmt tímabil í lífi einstaklinga m.a. vegna þeirra miklu þroskabreytinga sem eiga sér stað á þeim tíma. Markmiðið með þessu verkefni er að skoða hvort málþroskaröskun geti haft áhrif á líf einstaklinga á tímabili unglingsára og ef svo er, með hvaða hætti. Fjallað verður um helstu einkenni málþroskaröskunar og skoðað hvort og hvernig hún hafi áhrif á hina ýmsu þætti sem skipta miklu máli í lífi unglunga, m.a. námshæfni, félagslega færni og andlega líðan. Í ljós kom að áhrifin geta haft mismikil áhrif og veltur það á ýmsum breytum eins og hversu mikil röskunin er, hvort unglingurinn hafi sterkt bakland o.s.frv. Stuðningur og íhlutanir frá fagaðilum, m.a. talmeinafræðingum skiptir miklu máli og getur haft áhrif á að unglungum farnist betur í félagslegum aðstæðum. Betri samskiptahættir geta einnig leitt til ýmissa annarra jákvæðra þátta í lífi unglunga, m.a. að sjálfsmat þeirra eykst, kvíði minnkar og námsfærni styrkist. Efni ritgerðarinnar varpar ljósi á þau miklu áhrif sem málþroskaröskun getur haft á líf unglunga og sýnir jafnframt fram á mikilvægi þess að áhersla sé lögð á íhlutanir frá fagaðilum fyrir þennan hóp.

Efnisyfirlit

Ágrip	3
Formáli	5
1 Inngangur	6
2 Skilgreiningar hugtaka	8
2.1. Málþroskaröskun	8
2.2. Unglingsár	8
3 Ferli máltöku og helstu frávika.	9
3.1. Máltaka barna.....	9
3.2. Bein áhrif málþroskaröskunar	9
3.3. Orsakir málþroskaröskunar	11
3.4. Íhlutun vegna málþroskaraskana	12
3.5. Stýrifærni og málþroskaröskun	13
4 Unglingsár	16
4.1. Þroskabreytingar unglingsára	16
4.1.1. Heilaþroski	17
4.1.2. Kynþroski.....	17
4.2. Félagslegar kröfur	18
4.2.1. Mikilvægi félagsfærni.....	18
4.2.2. Jafningjar.....	19
5 Unglingar með málþroskaröskun	21
5.1. Náms hæfni og málþroskaröskun.....	21
5.2. Félagsfærni og málþroskaröskun.....	22
5.3. Einelti og málþroskaröskun	24
5.4. Andleg líðan og málþroskaröskun	26
6 Lokaorð	29
Heimildaskrá	32

Formáli

Hugmyndin að viðfangsefni ritgerðarinnar kom til eftir vettvangsnám hjá Skólalþjónustu Árneshlíðar þar sem ég fylgdi talmeinafræðingi eftir í starfi sínu. Þar áttaði ég mig á algengi málþroskaröskunar og í raun hversu viðfangsmikil áhrif hennar geta verið. Eftir að hafa setið áfangann *Áhættuhegðun og velferð ungmenna* og fræðst nánar um þær þroskabreytingar sem eiga sér stað á unglingsárum og hvað allt í umhverfi unglingsins skiptir gríðarlega miklu máli, langaði mig að skoða hvort og þá hvernig áhrif málþroskaröskunar gætu komið fram í daglegu lífi unglinga.

Ég vil byrja á að þakka dr. Þóru Másdóttur talmeinafræðingi, lektor við Háskóla Íslands og leiðbeinanda verkefnisins fyrir alla ráðgjöf, stuðning og virkilega vandaða og góða leiðsögn á meðan á verkefninu stóð. Ég vil einnig þakka Berglindi Jónsdóttur talmeinafræðingi fyrir góð og uppbyggileg ráð í tengslum við málfærni og uppbyggingu verkefnisins. Síðast en ekki síst vil ég þakka manninum mínum, Árna Sigfúsi Birgissyni, fyrir allan stuðninginn og hvatninguna á meðan á verkefninu stóð.

Þetta lokaverkefni er samið af mér undirritaðri. Ég hef kynnt mér *Síðareglur Háskóla Íslands* (2003, 7. nóvember, <http://www.hi.is/is/skolinn/sidareglur>) og fylgt þeim samkvæmt bestu vitund. Ég vísa til alls efnis sem ég hef sótt til annarra eða fyrri eigin verka, hvort sem um er að ræða ábendingar, myndir, efni eða orðalag. Ég þakka öllum sem lagt hafa mér lið með einum eða öðrum hætti en ber sjálf ábyrgð á því sem missagt kann að vera. Þetta staðfesti ég með undirskrift minni.

Reykjavík, 10. maí 2019

Herdís Rútsdóttir

1 Inngangur

Velferð barna og ungmenna er málefni sem varðar flesta. Hvert barn er einstakt á sinn hátt og er það flókið samspil margra atriða í umhverfi þess sem á þátt í því hvernig barnið mótast sem einstaklingur í samfélagi. Þar spilar mál og málnotkun veigamikil hlutverk en það er þó ekki sjálfgefið að börn nái góðum tókum á móðurmáli sínu. Nái börn ekki að öðlast aldurssvarandi málfærni eru þau sögð hafa seinkun eða jafnvel röskun í málþroska. Samkvæmt viðmiðunartölum úr erlendum rannsóknum eru 7-10% barna í hverjum árgangi með slíka röskun (Norbury o.fl., 2016). Ef sú tala er sett í íslenskt samhengi er sá fjöldi að minnsta kosti 300 börn í hverjum árgangi. Birtingarmyndir málþroskaröskunar eru fjölbreyttar, algengir erfiðleikar hjá börnum með málþroskaröskun eru meðal annars þeir að þau þurfa lengri tíma til að ná tókum á lestri og eru í meiri hættu á að lenda í erfiðleikum með félagsleg samskipti. Auk þess er meiri hættu á að þau upplifi námserfiðleika og þrisvar sinnum líklegra að þau verði lögð í einelti (Þóra Sæunn Úlfadóttir, 2010).

Á unglingsárunum eykst þörf einstaklinga fyrir nánnum félagslegum samskiptum við jafningja. Slök máltjáning og lélegur orðaforði er ein aðalástæða þess að unglingar með málþroskaröskun eru líklegri til að upplifa erfiðleika í tengslamyndun við félagasína. Tímabil unglingsára er talið eitt það mest krefjandi tímabil í lífi fólks. Ástæðan fyrir því er sú að á þeim árum eiga ýmsar breytingar sér stað, bæði líffræði-, vitsmuna-, félags- og tilfinningalegar (Sturman og Moghaddam, 2011). Á unglingsárum er sjálfsmynd og siðferðisþroski unglunga í mikilli mótun. Rökhugsun þeirra vex og vitsmunuþroskinn eykst. Á sama tíma og unglingar ganga í gegnum kynþroskaskið eiga sér stað miklar breytingar á líkama þeirra og hormónastarfsemi (Santrock, 2016).

Jafnframt því að börn og unglingar með málþroskaröskun eru líklegri til að upplifa erfiðleika í félagslegum aðstæðum eru þau einnig berskjaldaðri fyrir tilfinningalegum erfiðleikum. Niðurstöður rannsókna um andlega heilsu unglunga með málþroskaröskun hafa sýnt að þeir eru líklegri en jafnaldrar með dæmigerðan þroska til að hafa minni stjórn á eigin tilfinningum og hegðun (Durkin og Conti-Ramsden, 2007). Þau sýna mun frekar truflandi hegðun og ofvirkni ásamt því að vera líklegri til að eiga við geðræn vandamál að stríða á borð við kvíða, þunglyndi og ofsahræðslu (Botting, Tosseb, Pickles, Durkin og Conti-Ramsden, 2016).

Markmiðið með þessu verkefni er að skoða hvort málþroskaröskun geti haft áhrif á líf einstaklinga á tímabili unglingsára og ef svo er, með hvaða hætti. Fjallað verður um helstu einkenni málþroskaröskunar og unglingsára. Út frá því verður skoðað hvort og hvernig málþroskaröskun hafi áhrif á hina ýmsu þætti sem skipta miklu máli í lífi unglunga, m.a.

námshæfni, félagslega færni, einelti og andlegan líðan. Því verður leitast við að svara hvort og hvernig málþroskaröskun hefur áhrif á færni og líðan í daglegu lífi unglunga.

Í upphafi þessarar ritgerðar verða tvö lykilhugtök ritgerðarinnar skilgreind, það er málþroskaröskun og unglingsár. Í öðrum kafla verður farið í grunnþætti í máltöku barna. Því næst verður fjallað um málþroskaröskun og beinar birtingarmyndir hennar. Þar á eftir verða hugsanlegar orsakir málþroskaröskunar skoðaðar og út frá því fjallað um stýrifærni í tengslum við málþroskaröskun og mikilvægi íhlutana. Í þriðja kafla verður fjallað um helstu þroskabreytingarnar sem eiga sér stað á þeim tíma, m.a. í tengslum við heilabroska og kynþroskaskeiðs. Næst verður fjallað um auknar félagslegar kröfur á unglingsárum og í tengslum við það fjallað um mikilvægi góðrar félagsfærni og áhrif frá jafningjahópum. Í fjórða kafla verður fjallað um unglunga með málþroskaröskun. Skoðuð verða áhrif málþroskaröskunar á líf þeirra út frá fjórum þáttum, námshæfni, félagsfærni, einelti og andlegri líðan. Í kjölfarið verður umræðukafli þar sem helstu áhersluatriði ritgerðarinnar verða túlkuð og sett í samhengi við upphafleg markmið verkefnisins.

2 Skilgreiningar hugtaka

2.1. Málþroskaröskun

Með málþroskaröskun er vísað til þess þegar einstaklingar fylgja ekki aldursbundnum viðmiðum í málþroska, t.d. hvað varðar orðaforða, málskilning, málfræði og aðra þá þætti sem falla undir aldursbundna málfærni. Algengar birtingarmyndir af erfiðleikum barna með málþroskaröskun eru erfiðleikar með að muna orð, tileinka sér merkingarleg einkenni þeirra og auk þess mynda þau oft styttri og einfaldari setningar. Málþroskaröskun geta þó fylgt aðrar meðraskanir líkt og athyglisvandi, námserfiðleikar og hegðunarvandi. Fyrir fáeinum árum var þessi skilgreining kölluð sértæk málþroskaröskun (e. specific language impairment) en skilgreiningin málþroskaröskun (e. developmental language disorders) er nú að ryðja sér til rúms og er talin skýrari og einfaldari til notkunar. Jafnframt er hugtakið málröskun (e. language disorder) nýtt regnhlífahugtak yfir málerfiðleika sem hafa það hamlandi áhrif á líf einstaklinga að þeir muni að öllum líkindum ekki ná að vinna þá upp þrátt fyrir stuðning fagaðila. Einstaklingar með málröskun geta jafnframt haft aðra líffræðilega vanda eins og t.d. Downs-heilkenni, einhverfu, heyrnarskerðingu o.fl. (Bishop, Snowling, Thompson og Greenhalgh, 2017).

2.2. Unglingsár

Tímabil unglingsára (e. adolescence) á sér stað á milli barnæsku og fullorðinsára. Ólíkar skoðanir hafa verið á lofti um það hvaða aldur tímabilið nákvæmlega spanni og hvernig því sé háttað miðað við önnur tímabil í lífi einstaklingsins (Dahl, 2004). Á unglingsárunum eiga miklar breytingar sér stað og er það misjafnt á milli barna hvenær þær byrja að eiga sér stað. Getur því reynt erfitt að mynda nákvæma skilgreiningu á því hvenær viðkomandi hættir að vera barn og verður unglingur. Aldursspönn unglingsára virðist vera breytileg eftir því hvar í heiminum einstaklingurinn býr, hvaða menningargildi eru ríkjandi o.s.frv. Algengt viðmið í Bandaríkjunum og fleiri svipuðum menningarheimum er að unglingsár hefjist við tíu til þrettán ára aldur og að þeim ljúki við byrjun annars áratugs ævinnar. Ef litið er til líffræðilegra þátta hefur viðmiðið verið að einstaklingur teljist vera unglingur við upphaf kynþroskaskeiðs. Tímabil unglingsára virðist því ákvarðast að mörgu leyti af huglægu mati þess sem að á það lítur (Santrock, 2016). Í þessari ritgerð verður stuðst við skilgreiningu Santrock um hið algenga viðmið unglingsára frá u.þ.b. tíu til þrettán ára aldri til rúmlega tvítugs.

3 Ferli máltöku og helstu frávika.

Í þessum kafla verður farið yfir helstu atriði sem varða máltöku barna, einkenni málþroskaröskunar, áhrif málþroskaröskunar á börn og unglinga og rætt um mögulegar orsakir frávikanna. Auk þess verður fjallað um stýrifærni og íhlutanir í tengslum við málþroskaröskun.

3.1. Máltaka barna

Margar kenningar hafa verið settar fram um það hvernig máltöku barna sé háttað. Þrátt fyrir ólíkar skoðanir eru fræðimenn sammála um það að þetta sé flókið ferli sem börn ganga í gegnum. Sumir telja að máltökuskeið hefjist strax í móðurkviði þegar fóstrið er farið að heyra (Pind, 1997; Moon, Lagercrantz, og Kuhl, 2013). Aðrir hafa lagt fram kenningar þar sem að talið er að börn búi yfir meðfæddum hæfileika til máls. Með því er átt við að börn búi yfir ákveðinni málfræðilegri þekkingu þegar að þau koma í heiminn. Sú þekking tengist málfræðilegum atriðum talaðs máls sem eru sameiginleg á meðal allra tungumála. Atriði sem flokkast undir meðfæddan hæfileika barna til máltöku er t.d. það að þau geta búið til og skilið ótal samsetningar orða og setninga þrátt fyrir að hafa einungis heyrt takmarkaðan fjölda setninga sjálf. Einnig geta þau notfært sér málfræðilegar reglur til að mynda setningar sem þau hafa aldrei heyrt áður (Sigríður Sigurjónsdóttir, 2013). Máltaka barna er langt og flókið ferli þar sem samspil erfða og umhverfis skiptir afar miklu máli. Þrátt fyrir að börn komi í heiminn með meðfæddan hæfileika til máltöku spilar umhverfi þeirra mikilvægan þátt í því að þau nái að tileinka sér móðurmál sitt. Til þess að barn nái tökum á móðurmálinu þarf það að alast upp við örvandi umhverfi í samskiptum við aðra (Sigríður Sigurjónsdóttir, 2013). Máltaka barna getur tekið mislangan tíma en rannsóknir hafa þó sýnt fram á að tíminn sé oftast svipaður á milli einstaklinga. Máltökuferlið er talið gerast á svo náttúrulegan hátt að það er að mestu leyti sjálfkrafa þótt samskipti við aðra sé nauðsynleg forsenda þess að máltakan geti talist farsæl (Sigríður Sigurjónsdóttir, 2013).

3.2. Bein áhrif málþroskaröskunar

Algennt er að vandamál við máltöku og seinn málþroski komi snemma í ljós og þá þarf oft að grípa inn í með viðeigandi íhlutun (Lindsay og Dockrell, 2004; Conti-Ramsden, Botting og Durkin, 2008). Málþroskaröskun felur í sér vandamál í tengslum við máltjáningu og/eða málskilning. Börn með málþroskaröskun eru m.a. gjörn á að hafa slaka færni til að beita málfræðireglum, mynda einfaldar setningar og hafa fátæklegan orðaforða. Til að öðlast færni í máltjáningu og málskilningi þurfa börn að ná tökum á fimm undirstöðuþáttum tungumálsins, þ.e. hljóð- og hljóðkerfisfræði (e. phonetics and phonology), setningafræði (e. syntax), merkingarfræði (e. semantics), orðmyndunarfræði (e. morphology) og málnotkun (e.

pragmatics). Þessir þættir þroskast samhliða í máltöku barna auk þess sem þeir haldast óhjákvæmilega í hendur (Otto, 2018; Norbury, 2012). Þessum fimm ofangreindu þáttum er gjarnan skipt niður í þrjá smærri flokka sem talað er um að byggist á notkun (e. use), innihaldi (e. content) og formi (e. form) tungumálsins. Þessi flokkun hefur reynst vel til að skoða hvernig málþroskaröskun birtist hjá hverjum einstaklingi fyrir sig. Birtingarmyndir málþroskaröskunar geta verið mjög mismunandi á milli einstaklinga, m.a. fer það eftir aldri og tungumálinu sjálfu. Alvarleiki málþroskaraskanna er auk þess misjafn, allt frá því að koma fram sem væg einkenni í það að vera alvarleg frávik (Paul og Norbury, 2012). Margar ástæður geta legið að baki þeim erfiðleikum sem börn með takmarkaða málfærni glíma við. Segja Durkin og Conti-Ramsden (2010) að vegna þess að málþroskaröskun hefur engar líffræðilegar hömlur í för með sér þá ætti löngunin til að taka þátt í félagslegum aðstæðum að vera til staðar. Ofangreind umfjöllun hefur þó verið umdeild þar sem að röskun í máli á sér upptök í heilanum og hvers kyns frávik í heilastöðvum ætti að telja til líffræðilegra erfiðleika (Bishop, 2001).

Með auknum aldri einstaklinga með málþroskaröskun öðlast þeir oft færni til að móta slaka málfærni sína að færri sjáanlegum villum í daglegum samskiptum. Með því er átt við að villur í tjáningu minnka og þeir auðveldi mál sitt með því að forðast undirskipanir í setningagerð og samhengi sem krefjast samræmis á milli tölu, kyns og falls (Íris Edda Nowenstein, 2016). Cheryl Scott (1988) gerði rannsóknir á flækjustigi setningagerðar hjá börnum með málþroskaröskun. Samkvæmt þeim rannsóknum skilgreinist málþroskaröskun m.a. út frá notkun aukasetninga, þ.e. börn sem nota færri aukasetningar eru líklegri til að teljast vera með málþroskaröskun. Elín Þöll Þórðardóttir og Weismer (2002) framkvæmdu rannsókn á enskumælandi börnum með málþroskaröskun og sýndu niðurstöður hennar að börnin notuðu rökformgerð (e. argument structure) villulaust en þrátt fyrir það notast þau við mun færri leyfilegar færslur heldur en jafnaldrar þeirra sem hafa dæmigerðan þroska. Niðurstöður þessara rannsókna benda til þess að með auknum aldri barna og unglunga með málþroskaröskun verði erfiðara að koma auga á að röskun sé í málþroska þeirra. Ef unglingur greinist með málþroskaröskun og beita á viðeigandi íhlutun frá talmeinafræðingi er ákveðið grundvallaratriði sem hafa þarf í huga til að stuðla að skilvirkni þeirra. Þ.e. að einstaklingar með málþroskaröskun glíma ekki eingöngu við erfiðleika í undirstöðupáttum málsins. Oft fylgja annars konar erfiðleikar í kjölfar málþroskaröskunar sem geta haft erfið áhrif á daglegt líf þeirra sem við hana etja. Þessir erfiðleikar koma gjarnan fram í tengslum við lestur, nám (Justice, Bowles, Turnbull og Skibbe, 2009), félagslegar aðstæður (Stanton-Chapman, Justice, Skibbe og Grant, 2007) og hegðun (Yew og O’Kearney, 2013).

3.3. Orsakir málþroskaröskunar

Fræðimenn hafa um langt skeið reynt að komast að niðurstöðu um grunnorsök málþroskaröskunar en það hefur ekki enn tekist að fullu. Flestir hafa þó verið sammála um að orsökina sé einhvers konar samspil erfða og umhverfis. Ýmsar hugmyndir hafa verið á lofti um mismunandi orsakir, t.d. endurteknar eyrnabólgur á fyrstu árum ævinnar, vanræksla foreldra og áunninn heilaskaði í kringum fæðingu. Ekki tókst þó að staðfesta að neinn þessara þátta gæti talist bein orsök málþroskaröskunar (Paul og Norbury, 2012).

Sýnt hefur verið fram á að erfðir geti skipt máli þegar áhrif málþroskaröskunar eru skoðuð. Út frá þeirri staðreynd hefur því verið haldið fram að málþroskaröskun geti fylgt ákveðnum ættum og hefur það m.a. verið athugað með tvíburarannsóknnum. Niðurstöður þeirra rannsókna hafa gefið til kynna að í tilfellum tvíeggja tvíbura séu minni líkur á því að báðir einstaklingar hafi málþroskaröskun heldur en þegar um eineggja tvíbura er að ræða (Paul og Norbury, 2012). Ættleidd börn hafa einnig verið skoðuð í tengslum við áhrif erfða á málþroska og sýndu þær rannsóknir að ættleidd börn eru þrisvar sinnum líklegri til að glíma við frávík í málþroska af einhverju tagi ef að blóðtengdir ættingjar þeirra glíma við samsvarandi málþroskafrávík (O'Grady, 2005). Talið er að einhverskonar genasamsetningar myndi frávikið sem verður í málþroska barna þar sem ekkert eitt málgen hefur fundist í rannsóknnum á fólki (Paul og Norbury, 2012). Við mat á umhverfispáttum í tengslum við áhrif á málþroska er einhljóma skoðun fræðimanna sú að þeir hafi mikið vægi (Bishop, 2006). Þeir þættir sem haldið hefur verið fram að skipti mestu máli hvað varðar málþroskaröskun eru m.a. menntunarstig móður og lág samfélagsleg staða. Fundist hafa skýr tengsl á milli málþroska og þessara þátta en þó aldrei verið hægt að sýna fram á að um bein orsakatengsl sé að ræða. Annað sem hefur verið vinsælt að rannsaka er að hugsanlega hafi lélegir skólar, lágur tekjur foreldra og fáar samverstundir með móður áhrif á málþroska barna (Paul og Norbury, 2012). Þegar á heildina er litið skiptir það minna máli að komast til botns á því hver nákvæm orsök málþroskaröskunar er, meira máli skiptir að hvert barn fái nákvæma greiningu á þeim vanda sem það glímir við. Nákvæm greining er gríðarlega mikilvæg svo hægt sé að veita barni þá þjónustu sem hentar og meðferð sem er sérstaklega sniðin að þörfum þess. Bakgrunnsupplýsingar eru hluti af þess lags greiningum og er slíkum upplýsingum m.a. safnað með því að skoða fjölskyldusögu viðkomandi, t.d. með heilsufarslegar upplýsingar í huga. Með þeirri aðferð gefst m.a. möguleiki á að finna vísbendingar um orsakir málþroskaraskana (Paul og Norbury, 2012).

3.4. Íhlutun vegna málþroskaraskana

Það að tjá sig og skilja aðra er eitthvað sem flestir taka sem sjálfsögðum hlut en það getur reynst börnum með málþroskaröskun erfitt. Fyrir þennan skilgreinda hóp, sem á í erfiðleikum með félagsleg samskipti og að ná árangri í skóla, getur vel skipulögð íhlutun verið sérstaklega gagnleg (Thordardóttir, 2007). Íhlutun er valin eftir styrkleikum hvers barns og tekur mið af einstaklingsbundnum þörfum þess með það að leiðarljósi að styðja við og efla málfærni. Greining talmeinafræðings er forsenda þess að unnt sé að skipuleggja viðeigandi íhlutun þar sem markmiðið er ávallt að mæta þörfum og getu hvers barns. Íhlutanir geta verið margskonar og fer það eftir alvarleika röskunarinnar, hvernig henni er háttað (Paul og Norbury, 2012). Í mörg horn þarf að líta þegar aðferð íhlutunar er valin svo hún reynist sem áhrifaríkust. Fyrir börn með málþroskaröskun er afar mikilvægt að íhlutunin stuðli að því að þeim líði vel í félagslegum samskiptum við aðra í náttúrulegum aðstæðum, og í þessu samhengi hafa skýr og vel skipulögð markmið forspárgildi fyrir árangur íhlutunar. Gott samstarf á milli foreldra og fagfólks hefur spáð fyrir góðum árangri meðferðar og er því mikilvægt að foreldrar taki virkan þátt í að örva barnið (Tryggvi Sigurðsson, 2004). Það er lykilatriði að sá sem sér um íhlutunina búi yfir faglegri þekkingu tengdri þeim erfiðleikum sem barnið glímir við. Einnig er mælt með að meðferðarúrræðin sem verða fyrir valinu styðjist við gagnreyndar meðferðarleiðir og taki jafnframt tillit til skoðana barna og unglunga (Dollaghan, 2007).

Góð lestrar- og málfærni rennir stoðum undir ýmsan árangur á hjá unglingum, t.d. af náms-, félags- og atvinnulegum toga. Vísbendingar eru um að þeir unglingar sem að komast í kast við lögin séu líklegri til að hafa slaka lestrar- og málfærni (Snow, 1983; Snow, 2016; Snowling og Hulme, 2012). Snow sýndi fram á mikilvægi inngripa frá talmeinafræðingum fyrir unglunga með málþroskaröskun með því að skoða faraldsfræði unglunga sem höfðu komist í kast við lögin og höfðu hugsanlega slaka lestrar- og málfærni. Sýndu niðurstöður hennar að talmeinafræðingar hafa sérstaklega mikilvægu hlutverki að gegna hvað varðar að styðja við og hjálpa ungu fólki á þessum viðkvæma aldri og þess þá heldur ef þeir eru komnir með brotaferil. Snow bendir á mikilvægi þess að yfirvöld leiti til talmeinafræðinga til að hjálpa unglingum sem hafa komist í kast við lögin og eru með slaka málfærni. Þannig gætu talmeinafræðingar aðstoða þá við flókin samskipti (sérstaklega m.t.t. tjáningar og málnotkunar) sem þeir m.a. þurfa að eiga innan réttarkerfisins.

Hér á landi eru það Mennta- og menningarmálaráðuneytið (MMR) og Velferðarráðuneytið (VFR) sem sjá um málefni barna og unglunga með málþroskaröskun. Stefnumótun alls skólafarfaris fellur undir starfssvið MMR, þ.m.t. málefni barna og unglunga með frávik í málþroska. Þrátt fyrir það sést hvergi fjallað sérstaklega um þennan hóp eða þá þjónustu sem þeim er nauðsynleg í þeim reglugerðum og lögum sem ráðuneytið setur (Hrafnhildur Ragnarsdóttir, Jóhanna Einarsdóttir, Marta Gall Jörgensen og Þóra Sæunn Úlfisdóttir, 2012).

Það er í höndum VFR að setja fram frumvörp um lög og reglugerðir sem snúa að starfsemi heilbrigðisstétta. Heyrnar- og talmeinastöð Íslands (HTÍ) er heilbrigðisstofnun sem heyrir undir VFR og er ætlað að þjónusta börn og unglinga með málþroskaröskun. Í ljósi þess hve fá stöðugildi talmeinafræðinga hafa verið hjá HTÍ þróuðust málin þannig að þeir sjálfstætt starfandi talmeinafræðingar sem eru á samningi við Sjúkratryggingar Íslands (SÍ) tóku að sér hluta af því starfi sem tilheyrir verksviði HTÍ. Þetta var gert með því markmiði að fleiri börn og unglingar með málþroskaröskun myndu fá viðeigandi þjónustu (Hrafnhildur Ragnarsdóttir o.fl., 2012). Hvert sveitarfélag ber síðan ábyrgð á kostnaði fyrir þjónustu í nærumhverfi barna og unglinga með málþroskaröskun en í þeirri þjónustu felst aðallega að greina frávik í málþroska. Mismunandi er hversu nákvæmlega sveitarfélögin skilgreina þjónustu sína og hversu vel henni er fylgt eftir. Samkvæmt lögum er sveitafélögum skylt að bera ábyrgð á forvarnarstarfi fyrir lestrarörðugleika með því að skima og greina málþroska. Hins vegar stendur hvergi neitt um það hvort þau beri ábyrgð á þeirri íhlutun sem fylgja skal í kjölfar greiningarinnar (Hrafnhildur Ragnarsdóttir o.fl., 2012). Nýverið hafa málin þó þróast þannig hjá sveitarfélögum á höfuðborgarsvæðinu að fleiri talmeinafræðingar hafa verið ráðnir til starfa. Þeir geta því í auknum mæli sinnt talþjálfun barna og unglinga með málþroskaröskun þótt enn sé tilfinnanlegur skortur á talmeinafræðingum innan skólakerfisins. Ennfremur kveða samningar ríkis og sveitarfélaga á um að þessi skjólstaðingahópur fær eingöngu talþjálfun ef málþroskaröskunin er væg. Sjálfstætt starfandi talmeinafræðingar sinna því enn þeim sem eru með alvarlegri frávik (Þóra Sæunn Úlfisdóttir, munnleg heimild, 2. maí 2019).

3.5. Stýrifærni og málþroskaröskun

Stýrifærni (e. executive function) er margþátta hugtak sem segir til um hugræn ferli og samþættingu þeirra. Til þess að einstaklingur nái að byggja upp færni til að stýra markvissri hegðun eru þessi ferli afar mikilvæg (Gioia, Isquith og Guy, 2001), þau eru t.d. áhrifamikil í tengslum við hugrænan sveigjanleika, vinnsluminni, skipulagningu og athyglis- og hömlunarstjórn (Isquith, Gioia og Espy, 2004; Anderson, 2002; Miyake o.fl., 2000). Félagsfærni og siðferðisleg hegðun eru einnig þættir sem tengjast stýrifærni en skortur á henni getur t.d. bent til þroskaraskana á borð við einhverfu, athyglisbrests og málþroskaraskana (Casey, Tottenham og Fossella, 2002; Rodríguez, Santana og Expósito, 2017). Afar mikilvægt er því að stýrifærni þroskist hjá einstaklingum því hún hefur áhrifamikið hlutverk á daglegt atferli þeirra (Anderson, 2002; Huizinga og Smidts, 2011).

Rannsóknir hafa verið gerðar þar sem slök málfærni eru skoðuð í tengslum við stýrifærni. Gooch, Thompson, Nash, Snowling og Hulme (2016) gerðu langtímarannsókn sem skoðaði hvernig mál- og stýrifærni þróast hjá börnum frá fjögurra til sjö ára aldurs. Auk þess var skoðað hvort þessir þættir spáðu fyrir um athyglis- og hegðunarvandamál við sex til sjö ára aldur.

Þátttakendurnir höfðu misgóða málfærni, t.d. frá því að vera með dæmigerðan málþroska og yfir í að hafa frávik í málþroska. Sterkt samverkandi samband fannst á öllum aldursstigum barnanna á milli mál- og stýrifærni þeirra, þ.e. ef barn glímir við erfiðleika í sambandi við stýrifærni eru erfiðleikar í tengslum við málfærni einnig til staðar og öfugt. Slök stýrifærni virtist ekki spá fyrir um málfærni seinna á því tímabili sem rannsakað var og sömu niðurstöður fundust um slaka málfærni. Stýrifærni virtist hins vegar spá fyrir um athyglis- og hegðunarvanda við 6 til 7 ára aldur. Ofangreindar niðurstöður um samverkandi samband þessara færniþátta benda til þess að slök málfærni, m.a. málþroskaröskun, hafi sterk tengsl við stýrifærni barna.

Í rannsókn Rodríguez o.fl. (2017) sem gerð var á Spáni var skoðuð mál- og stýrifærni barna á aldrinum fimm til ellefu ára. Börnunum var skipt í hópa eftir því hvort að þau höfðu málþroskaröskun eða ekki. Markmið rannsóknarinnar var að skoða taugasálfræðilega-, tungumála- og frásagnarfærni barnanna. Niðurstöðurnar sýndu að þau börn sem höfðu málþroskaröskun skoruðu lægra í tengslum við mál-, frásagnar- og stýrifærni. Börnin sem voru með málþroskaröskun höfðu slakari málfræðikunnáttu og áttu erfiðara með að mynda flæði í frásögnum sínum sem mátti rekja til bæði slakrar málfærni og vinnsluminnis. Auk þess var stýrifærni þeirra slakari en hjá þeim börnum sem höfðu dæmigerðan þroska. Út frá þessum upplýsingum mætti draga þá ályktun að börn með málþroskaröskun hafi almennt slakari stýrifærni en hana megi ekki einungis rekja til tjáningar og málnotkunar. Rannsóknin varpar ljósi á það hversu flókin málþroskaröskun er og hvernig hún einskorðast ekki eingöngu við málfærni barna og unglunga.

Vísbendingar eru um að leggja ætti meiri áherslu á stýrifærni í skimunarprófum fyrir málþroska unglunga (Turkstra og Byorn, 2010). Hughes, Turkstra og Wulfbeck (2008) skoðuðu stýrifærni hjá unglingum með málþroskaröskun með því að notast var við staðlaða spurningalistann BRIEF-SR sem metur stýrifærni í daglegu lífi þessa aldurshóps. Listinn var lagður fyrir tvo hópa sem skilgreindust af unglingum með og án málþroskaröskunar auk þess sem listinn var lagður fyrir foreldra þátttakenda. Niðurstöðurnar sýndu að unglingar með málþroskaröskun voru mun líklegri en unglingar með dæmigerðan þroska til að upplifa erfiðleika í daglegu lífi sínu sem rekja mátti til slakrar stýrifærni. Niðurstöðurnar sýndu jafnframt að 57% af foreldrum unglunga með málþroskaröskun fannst að þeim skorti klíniska þjónustu, á móti upplifðu einungis 10% af foreldrum unglunga með dæmigerðan þroska samsvarandi skort. Aðaláhyggjuefni foreldranna sem rekja mátti til málþroska unglunganna höfðu skýr tengsl við stýrifærni þeirra síðarnefndu. Áhyggjurnar tengdust m.a. samskiptahæfni þeirra í félagslegum aðstæðum, að geta sýnt sjálfstæði í daglegu lífi og vera samkeppnishæf á vinnumarkaði. Niðurstöður eins og þessar benda til þess að auka megi áherslu á stýrifærni í

íhlotunum fyrir unglunga með málþroskaröskun til þess að styrkja færni þeirra á þessu mikilvæga sviði.

Stýrifærni er, eins og fram hefur komið, margþátta hugtak sem gefur til kynna að þó skerðing verði á einhverjum þáttum getur barn haft sterka færni á öðrum sviðum. Skert stýrifærni nær ekki eingöngu til hugrænna ferla heldur hefur hún ásamt því áhrif á tilfinningastjórnun og hegðun (Anderson, 2002). Skert stýrifærni er líkleg til að koma fram hjá börnum með raskanir og sjúkdóma og benda rannsóknirnar hér að ofan til þess að tengsl séu á milli málþroskaröskunar og stýrifærni. Mikilvægast þykir ekki að skert stýrifærni greinist hjá börnum og unglingum heldur að fundið sé út á hvaða sviðum vandamálið liggur svo hægt sé að grípa inn í með viðeigandi ráðstöfunum og íhlotunum til að auðvelda þeim daglegt líf og styrkja önnur færnisvið.

Í næsta kafla verður farið yfir helstu þroskabreytingar og áhrifaþætti sem eiga sér stað á unglingsárum.

4 Unglingsár

Einkennandi fyrir tímabil unglingsára eru þær veigamiklu breytingar sem eiga sér stað í lífi unglunga. Á þessum árum reynir gríðarlega á hæfni þeirra til aðlögunar því það getur reynst þrautinni þyngri að upplifa sig ekki lengur sem barn en tilheyra þó ekki fyllilega hópi fullorðinna. Á unglingsárum eykst þörf unglunga fyrir því að uppfylla ákveðnar kröfur bæði af persónulegum toga og úr umhverfi sínu. Á sama tíma og þessar auknu kröfur eiga sér stað standa unglingar frammi fyrir stórtækum breytingum. Þessar breytingar eru m.a. af tauga- og lífeðlisfræði-, vitsmuna-, tilfinninga-, líkams-, hegðunar- og félagslegum toga. Algengt er að þörf unglunga fyrir fjölskyldutengsl minnki á unglingsárum en á móti aukist þörf fyrir tengsl við jafnaldra (Steinberg, 2005). Ljóst er að margt þarf að ganga upp svo einstaklingur komist greiða leið í gegnum það erfiða tímabil sem unglingsárin oft á tíðum eru.

Jafningi er hugtak sem oft er notað í rannsóknum á félagsþroska unglunga og er orðabókarþýðing á enska orðinu „peer“. Í sumum tilfellum eiga þó *félagi*, *jafnaldr* eða *barn/unglingur á sama aldri* betur við merkingu orðsins. Í raun merkir „peer“ einstaklingur á sama aldri og jafningi er, sem sagt einhver sem er jafn manni. Börn og unglingar eru þó e.t.v. ekki jafnokar jafnaldra sinna í öllu og því ekki jafningjar í þeim skilningi orðsins. Stuðst verður við hugtakið jafningi hér eftir út frá þeirri skilgreiningu sem fram kemur í þessari efnisgrein.

Í umfjöllun þessa kafla verður betur gert grein fyrir helstu þroskabreytingum sem eiga sér stað á unglingsárum. Lögð verður áhersla á líffræðilegar breytingar sem tengjast tilfinninga- og heilaprokska auk þess sem að farið verður yfir helstu áhrif kynþroskaskeiðs. Næst verða skoðaðar þær auknu félagslegu kröfur sem gerðar eru til unglunga þar sem áhersla verður lögð á félagsfærni og áhrif frá jafningjum.

4.1. Þroskabreytingar unglingsára

Ýmsar kenningar hafa verið settar fram um afleiðingar þeirra veigamiklu breytinga sem fylgja tímabili unglingsára. Steinberg (2005) telur að unglingsárum fylgi aukið tilfinningalegt ójafnvægi og að unglingar upplifi oftar að þeir þurfi að aðlaga sig að eigin kröfum og annarra. Ástæða þess séu líffræðilegar breytingar sem eiga sér stað er varða vitsmuni, heilaprokska og hegðun á þessum umbrotaárum. Breytingarnar koma þó fram í ólíkum hlutföllum þar sem einstaklingsbundið er hvaða þættir þroskast hraðar en aðrir. Dahl (2004) bendir á að við þroska einstaklinga frá börnum yfir í unglunga verði breytingar á félagslegum hlutverkum í lífi þeirra. Þeim breytingum fylgir að þeir sækjast í auknum mæli í félagsskap jafnaldra og á sama tíma minnkar þörfin fyrir samvistir við foreldra. Telur hann ástæðu þess að hluta til vera fyrir tilstilli kynþroskaskeiðs, en því fylgir breytingar bæði á líkama og heilastarfsemi unglunga.

4.1.1. Heilaþroski

Líffræðilegir þættir gegna veigamiklu hlutverki þegar tilfinningaþroski unglunga er skoðaður. Sá hluti heilans sem einna oftast er nefndur í tengslum við heilaþroska á unglingsárum er framheilabörkur (e. prefrontal cortex). Hann er eitt af síðustu svæðum heilans til að taka út fullan þroska en sá þroski á sér að miklu leyti stað á unglingsárum og mótast ekki að fullu fyrr en við upphaf fullorðinsára (Magar, Phillips og Hoise, 2010). Hlutverk framheilabarkarins gegnir mikilvægu hlutverki hvað varðar rökhugsun og sjálfsstjórn en virkni hans tengist því hvernig tilfinningum, hugsunum og hegðun er stjórnað (Steinberg, 2010; Steinunn Gestsdóttir, 2012). Út frá því hversu seint þroski framheilans fullmótast hefur það bein áhrif á að unglingar eigi oft erfiðara með almenna rökhugsun í verki og tali, auk þess sem þeir hafa minni stjórn á skapi sínu í aðstæðum sem ögra tilfinningalegu jafnvægi þeirra (Steinberg, 2010; Steinunn Gestsdóttir, 2012). Annað mikilvægt svæði heilans í tengslum við þroska á unglingsárum er randkerfið (e. limbic system) en það hefur áhrif á tilfinningar, áhættuhegðun, sjálfsstjórn og ákvarðanatöku. Vegna þessarar tengingar hefur randkerfið verið kallað tilfinningaheili. Þuríður Þorbjarnardóttir (2013) telur randkerfið hafa áhrif á ýmsar tilfinningar, m.a. reiði, ótta, sorg, ánægju, nautn, hlýðni og væntumþykju. Mandlan (e. amygdala) sem er hluti af randkerfinu, hefur einnig áhrif á tilfinningar. Hún spilar hlutverk í viðbrögðum og samhæfingu í tauga- og innkirtlakerfinu (Þuríður Þorbjarnardóttir, 2013). Misþroski á milli framheilans og möndlu veldur auknu tilfinninganæmi og erfiðleikum við sjálfsstjórn og hefur mælanleg áhrif á breytingar á hegðun og atferli á unglingsárum. Erfitt er þó að álykta svo að heilaþroski einn og sér beri ábyrgð á allri sjálfsstjórn og tilfinningum. Sjálfsstjórn getur til að mynda verið mismikil á meðal jafnaldra (Steinberg, 2010). Hér spilar umhverfið væntanlega einhvern þátt en settar hafa verið fram mismunandi kenningar um mikilvægi annars vegar umhverfis og hins vegar líffræðilegra þátta og virðist allt benda til þess að um sé að ræða samspil beggja þátta (McClelland, Geldhof, Cameron og Wanless, 2015).

4.1.2. Kynþroski

Kynþroskaskeið (e. puberty) er tímabil sem margir fræðimenn hafa kosið að kenna upphaf unglingsára við. Tímabil kynþroskaskeiðs getur hafist einhvern tímann frá lokum barnæsku til upphafs fullorðinsára en það getur verið mjög misjafnt á milli einstaklinga til hvaða ára tímabilið tekur. Á kynþroskaskeiði verða miklar líffræðilegar og líkamlegar breytingar hjá einstaklingum. Tímabilinu hefur verið lýst sem flóknu ferli sem gerist í innkirtlakerfi líkamans og verður til þess að æxlun geti átt sér stað (Herting og Sowell, 2017). Líkamlegar breytingar af völdum kynþroskaskeiðsins verða bæði á innri og ytri kynfærum ásamt því að breytingar verða á auknum hárvexti, svitamyndun, húðfeiti og vaxtarkippum (Þuríður Þorbjarnardóttir, 2007).

Því hefur verið haldið fram að aukin framleiðsla kynhormóns á kynþroskaskeiði geti haft áhrif á hegðun og fundist hefur samband á milli aukinnar framleiðslu testósteróns og árásargjarnar hegðunar. Hjá drengjum hefur þessi árásargirni komið fram sem áhættuhegðun en hjá báðum kynjum hefur fundist beint samband við spennusækni og aukinni þörf fyrir umbun og viðurkenningu (Forbes og Dahl, 2010). Hormónið estradíól getur í tilfelli stúlkna tengst áhættuhegðun og minni sjálfsstjórn fyrir ákveðnum áhættusæknum hegðunarmynstrum (Peper og Dahl, 2013).

Það virðist vera að ákveðnar tilfinningar hafi tilhneigingu til að verða sterkari og brjótist hraðar fram í kjölfar þeirra líffræðilegu breytinga sem eiga sér stað á kynþroskaskeiði. Sá raunveruleiki að auknar líkur séu á deilum unglunga við foreldra sína á þessu tímabili hefur m.a. verið sett í samhengi við þessar tilfinningabreytingar ásamt meiri tilfinningalegri streitu sem verður við upphaf unglingsára (Dahl, 2004). Aukin slysatíðni, sjálfsvíg, þunglyndi og átraskanir eru einnig dæmi um þætti sem eru algengir á kynþroskaskeiði. Reynt hefur verið að finna orsakatengsl milli þessara ofangreindu þátta og kynþroskaskeiðs en án árangurs. Þó virðist vera hægt að tengja þá við það að unglingar hafa minni stjórn á eigin tilfinningum og hegðun (Forbes og Dahl, 2010).

4.2. Félagslegar kröfur

Eins og fram hefur komið breytast félagslegar þarfir einstaklinga töluvert á unglingsárum. Í þessum kafla verður farið yfir mikilvægi þess að búa yfir góðri félagsfærni auk þess sem fjallað verður um samband unglunga við jafningja/jafnaldra.

4.2.1. Mikilvægi félagsfærni

Hugtakið félagsfærni felur aðallega í sér þá hæfni til að geta átt í samskiptum við aðra. Félagsfærni er lærd hegðun sem mótast frá fæðingu og út lífið. Börn læra samskiptahætti og félagslega færni af einstaklingum í sínu nánasta umhverfi. Miklu máli skiptir fyrir alla sambandsmyndun og þá hæfni sem einstaklingar nýta sér í framtíðinni að góð félagsmótun hefjist strax í barnæsku. Ófullnægjandi félagsmótun í barnæsku getur haft þær afleiðingar á líf einstaklinga að þeir eigi í erfiðleikum með að stofna til sambanda í framtíðinni og verða þannig líklegri til að eiga í ágreiningi við t.d. vini, fjölskyldu og maka. Ef einstaklingur hefur slaka félagsfærni er mikilvægt að inngríp verði sem fyrst því skilvirkni íhlutana hefur reynst meiri við ungan aldur og með því hefur verið hægt að koma í veg fyrir slæma félagslega hegðun (Bee og Boyd, 2010; Sigrún Aðalbjarnardóttir, 2007).

Áhrif góðrar félagsfærni geta verið mikil og snúa ekki einungis að góðum samskiptaháttum á milli manna heldur hefur góð félagsleg færni einnig jákvæð áhrif á hvernig einstaklingum vegnar í daglegu lífi til að leysa úr þeim verkefnum sem þeir standa frammi fyrir hverju sinni.

Félagsfærni tengist líka tilfinningalífi einstaklinga með þeim hætti að því betri sem félagsfærni einstaklinga er því meira jafnvægi ríkir í tilfinningalífi þeirra. Flestar daglegar athafnir fólks tengjast að einhverju leyti samskiptum við aðra og þess vegna getur það haft neikvæð áhrif á daglegt líf einstaklinga ef félagsleg færni þeirra er ekki sem skyldi (Bee og Boyd, 2010). Hægt er að skipta félagsfærni niður í þrjá flokka sem getur reynst gagnlegt til að fá dýpri skilning á hugtakinu. Fyrsti flokkurinn er tjáningarhæfni sem vísar til þeirrar færni sem þarf að vera til staðar svo einstaklingur geti tjáð sig við aðra. Tjáningarhæfni getur átt við um alla mögulega tjáningu hvort sem orð eru notuð til tjáningar eða ekki. Hægt er að koma auga á erfiðleika í tengslum við tjáningarhæfni með því að fylgjast með svipbrigðum einstaklinga, raddbeitingu þeirra og innihaldi samræðna. Næsti flokkur er túlkunarhæfni sem segir til um færni fólks til að túlka tjáningu annarra í orðum og hegðun. Léleg túlkunarhæfni getur haft þau áhrif að einstaklingar dragi ályktanir um viðhorf fólks út frá smávægilegum atriðum sem eiga hugsanlega ekki við raunveruleg rök að styðjast. Einstaklingar með slaka túlkunarhæfni geta haft þá tilhneigingu að gera of mikið úr litlu m.a. með þeim hætti að rangtúlka svipbrigði annarra. Þriðji flokkurinn segir til um þá hæfni einstaklinga að geta sýnt viðbrögð í samræmi við aðstæður. Getur það t.d. komið fram í því hvernig best sé að bregðast við og tjá sig í flóknum og erfiðum félagslegum aðstæðum (Hrafnhildur Ragnarsdóttir, 1993).

Félagsfærni er augljóslega gríðarlega mikilvæg öllu daglegu lífi og gegnir farsælt skólastarf stóru hlutverki í því að styðja við og hvetja börn áfram til að þróa með sér góða félagsfærni (Sigrún Aðalbjarnardóttir, 2007). Niðurstöður rannsókna benda til þess að góð félagsfærni auðveldi einstaklingum að fóta sig í lífinu og ýti undir jákvæða hegðun og árangur í námi en slök félagsfærni virðist hins vegar auka líkurnar á því að börn flosni upp úr námi. Niðurstöður rannsókna hafa auk þess sýnt að góð samskipti meðal skólabarna auki líkurnar á því að þeim vegni vel á unglings- og fullorðinsárum (Sigrún Aðalbjarnardóttir, 2007; Hargie, 2006). Þeir einstaklingar sem eiga í hvað mestum erfiðleikum með að þróa og bæta félagsfærni sína, þrátt fyrir stuðning fagaðila, eru þeir sem að hafa undirliggjandi raskanir t.d. málþroskaröskun (Hargie, 2006).

4.2.2. Jafningjar

Jafningi er sá eða sú sem er jafn öðrum í einhverju tilliti, svo sem í aldri. Í bók Corsaro (2011) sem fjallar um jafningjamenningu barna telur hann að við sjö til tíu ára aldur verði börnum eiginlegt að mynda og þróa áfram sterk jafningjatengsl. Einkennandi fyrir þetta aldursbil er tilhneiging til að mynda hópa innan heildarinnar sem skiptast niður eftir vinsældum, viðurkenningu og samstöðu. Á unglingsárum eykst sjálfstæði einstaklinga, sér í lagi gagnvart foreldrum. Það getur myndað spennu og í mörgum tilfellum eykst fjarlægð unglunga við fjölskyldur sínar á því tímabili (Santrock, 2016). Í mörgum tilfellum eru tengslin við foreldra

þó enn til staðar á unglingsárum en með auknum tengslum við jafningja, bæði með reglulegri samveru og nánd, verður unglingurinn fyrir vikið sjálfstæðari einstaklingur og óháðari öðrum (Hay og Ashman, 2003).

Á tímabili unglingsára er sjálfsmynd unglunga í mikilli mótun. Jafningjahópar þessara ára hafa tilhneigingu til að styrkja sjálfsmyndir meðlima hópsins með því að skapa heild með sameiginlegum viðmiðum sem verndar þá frá utanaðkomandi áhrifum (Allen, 2006). Nokkrar áhrifamiklar kenningar eru lýsandi fyrir aukna þörf unglunga fyrir jafningjum, m.a. félagsnámskenningin (e. social learning theory) og kenningar um sjálfið (e. identity-based theories). Þær lýsa því hvernig unglingurinn sækist eftir samþykki og viðbrögðum frá jafningjum sínum sem nýtist honum sem grundvöllur fyrir skilning og mótun á eigin sjálfsmynd (Brechwald og Prinstein, 2011). Þegar sambönd unglunga og jafningja eru skoðuð eru nokkrir þættir sem gott er að hafa í huga. T.d. að jafningjar geta bæði verið unglingum jákvæð og neikvæð hvatning. Unglingar geta orðið fyrir jákvæðum áhrifum frá jafningjum, m.a. hvað varðar bættan námsárangur og að taka þátt í uppbyggilegu tómstundastarfi. Á móti geta þeir orðið fyrir neikvæðum áhrifum, eins og að neyta áfengis og vímuefna. Auk þess eru jafningjaáhrif ekki algild á unglingsárum heldur eru þættir eins og aldur, persónuleiki og fyrri félagsmótun einnig áhrifavaldar (Steinberg og Morris, 2001).

Í þessum kafla var farið yfir helstu þroskabreytingar og félagslegar kröfur unglingsára. Ljóst er að unglingar eru undir miklu álagi vegna allra þeirra breytinga sem eiga sér stað í lífi þeirra og þurfa mikla aðlögunarhæfni til að mæta breyttum kröfum frá sér sjálfum og úr umhverfinu. Þegar helstu breytingar unglingsára eru skoðaðar virðist vera að lítið þurfi að fara úrskaiðis svo unglingurinn villist af rétttri braut í átt til áhættuhegðunar. Undirliggjandi erfiðleikar með tungumálið og notkun þess í félagslegum aðstæðum gæti því verið vísbending um aukna erfiðleika sem gætu leitt til ýmsa vandkvæða í lífi unglingsins. Í næsta kafla verða áhrif málproskaröskunar skoðuð út frá námshæfni, einelti, félagslegri færni og andlegri líðan.

5 Unglingar með málþroskaröskun

Á tímabili unglingsára verður erfiðara að koma auga á einkenni málþroskaröskunar í daglegum samskiptum unglunga (Scott og Windsor, 2000; Nippold, 2007), auk þess sem minni líkur eru á að fagleg þjónusta sé í boði fyrir þennan aldurshóp (Dockrell, Lindsay, Letchford og Mackie, 2006). Unglingar með málþroskaröskun komast oftast nær í gegnum daglegt líf án þess að tekið sé eftir að hjá þeim sé um þroskafrávik að ræða. Samskiptahæfni þeirra getur sýnst vera óstöðug og brotakennd en á yfirborðinu ná þau að láta takmarkaða málfærni sína duga fyrir hversdaglegar samræður (Reed, 2005).

Mikilvægt er að hafa nokkur grundvallaratriði í huga þegar mæta á þörfum unglunga með málþroskaröskun. Í fyrsta lagi þarf að hafa hugfast að þessir unglingar hafa sumir hverjir fengið greiningu og mögulega upplifað sig að einhverju leyti öðruvísi strax í barnæsku. Til þess að skilja fyllilega einkenni málþroskaröskunar á unglिंगinn er nauðsynlegt að skoða þroskasögu hans fram að þeim aldri þegar grípa á inn í (Dunkin, 1995; Conti-Ramsden o.fl., 2008). Í öðru lagi hafa einstaklingar sem greindust með málþroskaröskun í æsku í sumum tilfellum ennþá slaka málfærni á unglingsárum. Það að slök málfærni unglunga sé ekki greinileg eða áberandi í hefðbundnum samskiptum getur haft þau áhrif að erfiðleikar í lífi þeirra aukast fái þau ekki viðeigandi meðferð. Í þriðja lagi virðast vera tengsl á milli slakrar málfærni og annarra hegðunar-, félags- og andlegra erfiðleika. En slíkt gefur til kynna að málþroskaröskun geti spáð fyrir um aðra erfiðleika. Í fjórða lagi eru vaxandi kröfur í lífi unglunga um að búa yfir góðri samskiptahæfni, t.d. vegna aukins tíma þeirra í samskiptum við jafningja (Durkin og Conti-Ramsden, 2010). Einkenni málþroskaröskunar eru það mismunandi á milli einstaklinga að erfitt getur verið að spá fyrir um hvernig að þau birtast í daglegu lífi þeirra.

Í næsta kafla verða skoðaðir nokkrir mikilvægir þættir sem við koma félagslegri og tilfinningalegri aðlögun unglunga með málþroskaröskun. Í megindráttum verður áhersla lögð á áhrif málþroskaröskunar á námshæfni, félagsfærni og andlega eða tilfinningalega líðan unglunga.

5.1. Námshæfni og málþroskaröskun

Nám er mikilvægur þáttur í lífi barna. Það að börn nái að tileinka sér góða námshæfni er talið undirstöðuatriði alls skólastarfs. Samkvæmt Aðalnámsskrá gunnskóla eiga nemendur að temja sér námshæfni til þess að afla sér þekkingar, geta beitt þekkingu sinni, rökstutt og ígrundað. Markmið skólans er að nemendur öðlist námshæfni sem verður hluti af þroska þeirra og nýtist þeim allt lífið. Annar hluti af námshæfni er einnig að hafa trú á eigin getu og hæfileikum með því að geta nýtt hæfni sína á hina ýmsu vegu (Mennta- og menningarmálaráðuneytið, 2011). Þessi markmið geta reynst börnum með málþroskaröskun

erfiðari en börnum með dæmigerðan þroska því rannsóknir sýna að það tekur börn með málþroskaröskun að jafnaði lengri tíma að ná tökum á lestri og skrift heldur en börnum með dæmigerðan málþroska. Læsi í víðum skilningi er einn af grunnþáttum menntunar og hefur því beina tengingu við velgengni í námi og þar sem að málþroski er talinn undirstöðuatríði góðrar lestrarfærni gætu vandamál í tengslum við hann leitt til þess að þau börn upplifi erfiðleika í námi (Þóra Sæunn Úlfsdóttir, 2010).

Þrátt fyrir að algengt sé að börn og unglingar með málþroskaröskun glími við erfiðleika í tengslum við læsi skipta líðan og árangur í skóla meira máli í stóra samhenginu (Botting, Simkin og Conti-Ramsden, 2006; Conti-Ramsden, Durkin, Simkin og Knox, 2009). Þessar upplýsingar ættu ekki að koma á óvart þar sem málfærni er mikilvægur þáttur í lestrarhæfni, tölulæsi og þróun á námsfærni (St Clair, Durkin, Conti-Ramsden og Pickles, 2010; Donlan, Cowan, Newton og Lloyd, 2007; Dockrell, Lindsay, Palikara, og Cullen, 2007). Aðrir þroskaþættir geta þó líka átt undir högg að sækja, og virðist því vera ósamræmi á milli almennrar vitsmunalegrar getu og námsárangurs hjá unglingum með málþroskaröskun (Leonard, 1998). Vísbendingar hafa verið um að þessi skilgreindi hópur hafi tilhneigingu til að bregðast við þessu „þroskaósamræmi“ með því að setja markmið sín á lægra plan en aðrir jafnaldrar. Durkin, Simkin, Knox og Conti-Ramsden (2009) skoðaði í rannsókn sinni hóp sautján ára unglinga sem höfðu svipað lága meðaleinkunn úr prófum. Hópurinn samanstóð af nemendum sem annars vegar höfðu dæmigerðan þroska og hins vegar málþroskaröskun. Þeir nemendur sem voru með dæmigerðan þroska lýstu árangri sínum í flestum tilfellum sem „ekki sátt/ur“ á meðan að unglingarnir með málþroskaröskun lýstu árangri sínum í flestum tilfellum sem „sátt/ur“. Erfitt getur þó verið að samræma álit einhvers við þarfir hans. Þessar niðurstöður renna stoðum undir þær kenningar að þegar kemur að þeim færnisviðum sem tengjast takmörkunum málþroskaröskunar sé munur á milli markmiða sem unglingar með málþroskaröskun setja sér og markmiða unglinga með dæmigerðan þroska. Þessar vísbendingar geta átt við um fleiri þætti í tengslum við málþroskaröskun eins og t.d. við félagslega þætti. Unglingar með málþroskaröskun hafa einnig tilhneigingu til að hafa minni trú á sér í félagslegum aðstæðum þó svo að þá langi til að geta tekið þátt í gagnkvæmum samskiptum (Durkin og Conti-Ramsden, 2010). Í næsta kafla verður félagfærni unglinga með málþroskaröskun skoðuð og kannað með hvaða hætti málþroskaröskun geti haft áhrif á félagsþroska unglinga.

5.2. Félagfærni og málþroskaröskun

Börn og unglingar með málþroskaröskun eru líklegri til að eiga í erfiðleikum í félagslegum aðstæðum þar sem að þau eiga erfiðara með að tjá sig og skilja hvað er sagt við þau. Barn sem upplifir endurtekna erfiðleika við mótun vináttusambanda, og í öðrum félagslegum aðstæðum með jafningjum, getur átt á hættu að ganga inn í unglingsárin með lágmarks reynslu í þeirri

færni sem þarf til að ná félagslegum árangri (Dunkin og Conti-Ramsden, 2010). Nútímasamfélagi hefur fylgt aukin fjölbreytni í samskiptaháttum þar sem fólk stundar samskipti í auknum mæli t.d. í formi tölvupósta og smáskilaboða og hefur sú þróun reynst jákvæð hvatning til samskipta fyrir unglunga með málþroskaröskun. Þessi staðreynd skiptir miklu máli því samkvæmt niðurstöðum rannsókna leggja unglingar með málþroskaröskun jafn mikla áherslu á mikilvægi félagslegra samskipta og jafnaldrar sem glíma ekki við slíka röskun (Durkin, Conti-Ramsden, Walker og Simkin, 2009). Wadman, Durkin og Conti-Ramsden (2008) skoðuðu unglunga með og án málþroskaröskunar, og fóru eftir Cheek og Buss (1981) skalanum til að meta löngun þeirra til að umgangast aðra. Skalinn mælir feimni hjá einstaklingum og löngun þeirra til að vera í kringum aðra. Hópurinn með málþroskaröskun skoraði svipað á skalanum og hópur þeirra sem ekki höfðu málþroskaröskun. Hins vegar fannst með þessum mælingum marktækur munur á því að unglingar með málþroskaröskun skoruðu lægra í tengslum við sjálfstraust og hærra í tengslum við feimni. Fræðimenn hafa greint frá því að börn með málþroskaröskun virðast oft langa til að nálgast aðra en hræðast það (Fujiki, Spackman, Brinton og Hall, 2004; Hart, Fujiki, Brinton og Hart, 2004). Þessi tvíþendni, að langa en þora ekki, virðist fylgja þeim áfram inn á unglingsár.

Mikilvæg staðreynd um málþroskaröskun er að hún getur haft mjög misleit einstaklingsbundin áhrif og því ekki algilt að félaglegir erfiðleikar fylgi í kjölfar hennar. Durkin og Conti-Ramsden (2007) skoðuðu upplifun unglunga af vináttusamböndum sínum við jafnaldra. Tveir hópar tóku þátt í rannsókninni, annar þeirra samanstóð af unglungum sem höfðu sögu af málþroskaröskun og hinn af unglungum með dæmigerðan málþroska. Niðurstöður sýndu að 60% unglunga með málþroskaröskun upplifðu vináttusambönd sín góð og 40% þeirra upplifðu þau slæm. Niðurstöðurnar sýndu þó marktækan mun á upplifun hópanna þar sem þeir sem höfðu dæmigerðan málþroska voru líklegri til að upplifa góð vináttusambönd við jafnaldra sína og á móti voru unglingar með sögu af málþroskaröskun líklegri til að upplifa slæm vináttusambönd. Málþærni kom því út sem þáttur sem spáði greinilega fyrir um vináttusambönd á unglingsárum. Gina Conti-Ramsden o.fl. (2018) gerðu langsniðsrannsókn fyrstu sinnar tegundar, þar sem athugað var hvort andlegir erfiðleikar og vandamál í félagslegum aðstæðum með jafningjum fylgdu einstaklingum frá barnsaldri yfir á unglingsár. Tveimur hópum með og án málþroskaröskunar var fylgt eftir. Niðurstöður sýndu að andlegir erfiðleikar og vandamál í samskiptum við jafningja fylgja einstaklingum með málþroskaröskun frá barnsaldri yfir á unglingsár í um helmingi tilvika. Misjafnt var hvernig þroski barnanna þróaðist en í tengslum við persónulega og félagslega þætti höfðu þrjár lykilbreytur áberandi forspárgildi fyrir jákvæðum niðurstöðum. Þær breytur voru í fyrsta lagi að börnin byggju yfir góðri málþærni, í öðru lagi að þau tileinkuðu sér jákvæða samskiptahætti og í þriðja lagi að foreldrar þeirra byggju við góða heilsu.

Vísbendingar eru um að unglingar með málþroskaröskun séu líklegri til að mynda vináttusambönd við unglinga með samsvarandi raskanir eða annars konar námserfiðleika. Ástæðan fyrir því getur verið sú að þeir eyði meiri tíma saman í stuðningskennslu vegna sérþarfa sinna (Simkin og Conti-Ramsden, 2009). Önnur ástæða getur verið sú að þeir deili sameiginlega afleiðingum þess að vera flokkaðir í minnihlutahóp af jafnöldrum sínum. Að mynda vináttutengsl við aðra með sambærilegar sérþarfir þarf hins vegar ekki að vera neikvætt. Margt bendir til þess að einstaklingar með málþroskaröskun séu að meðaltali í meiri áhættu að glíma við ýmis hegðunarmál eins og t.d. árásargirni og eru ásamt því líklegri til að haga sér á andfélagslegan hátt. Þessir unglingar hafa oft alls kyns einstaklingsbundin vandamál, og því meiri vandamál sem unglingur glímir við því líklegra er að hann myndi vinskapa við jafningja með svipuð vandamál (Dishion, Nelson, Bullock og Winter, 2004; Carroll, Houghton, Durkin og Hattie, 2009). Þessi dæmi eru þó ekki algild og mynda margir unglingar með málþroskaröskun sterk vináttusambönd við jafningja sína. Sem betur fer virðist minni hluti þeirra einstaklinga sem kljást við málþroskaröskun villast af braut í átt að andfélagslegri- og afbrotahegðun (Durkin og Conti-Ramsden, 2010).

Niðurstöður rannsókna hafa sýnt að unglingar með málþroskaröskun eru líklegri til að vera feimnir og hafa litla sjálfstrú í félagslegum aðstæðum þegar þeir koma inn á fullorðinsár (Botting, o.fl., 2016). Umönnunaraðilar, meðferðaraðilar og kennarar geta að einhverju leyti hjálpað til og stutt þessa unglinga til að mynda sterkari tengsl við aðra til að þeim líði betur í félagslegum aðstæðum (Conti-Ramsden og Botting, 2004). Vísbendingar eru um að unglingar með málþroskaröskun hafi minni tilfinningastjórn (Fujiki, Brinton og Clarke, 2002) og lægra sjálfstraust og er það einmitt sá hluti þeirra sem er hvað líklegastur til að þurfa á stuðningi að halda frá fagaðilum í gegnum skóla og víðar (Jerome, Fujiki, Brinton og James, 2002; Wadman o.fl., 2008).

Í stuttu máli má segja að jafnvel þó að sjáanlegt hlutfall unglinga með málþroskaröskun eigi í erfiðleikum með að byggja upp og viðhalda góðum samböndum jafningja, tryggi erfiðleikar í tengslum við málþærni ekki að félagslegir erfiðleikar muni koma í kjölfarið (Brinton og Fujiki, 2002). Í næsta kafla verður skoðað hvort að málþroskaröskun hjá unglingum auki líkur á því að þeir verði fyrir einelti.

5.3. Einelti og málþroskaröskun

Samkvæmt íslensku alfræðiorðabókinni P-Ö (1990, bls. 550) er einelti skilgreint sem „ofbeldi, stríðni eða önnur áreitni sem hópur eða einstaklingur gera sér far um að sýna tilteknum einstaklingi.“ Til eru mismunandi birtingarmyndir eineltis, t.d. munnlegt, líkamlegt, félagslegt og nettengt einelti. Talið er að algengast sé að einelti viðgangist við byrjun unglingsára (Pellegrini og Long, 2002; Pepler o.fl., 2006) og virðast þeir einstaklingar sem hafa

sérþarfir eða fötlun vera í sérstökum áhættuhópi fyrir því að verða fyrir einelti (Mishna, 2003). Flestir þeirra sem eru með mál- og talröskun og verða fyrir einelti eru þeir einstaklingar sem stama. Niðurstöður rannsóknar gerð af Hugh-Jones og Smith (1999) sýndu að um 80% fullorðinna sem stama upplifðu einelti á einhverjum tímamarki í skóla. Aðrar rannsóknir hafa þó bent til þess að ungt fólk með minna áberandi tal- og málraskanir en stam eiga einnig á hættu á að verða fyrir einelti. Savage (2005) komst að þeirri niðurstöðu að ellefu ára börn í almennum grunnskólum sem voru í talþjálfun voru þrisvar sinnum líklegri en önnur börn með dæmigerðan málþroska til að upplifa einelti. Conti-Ramsden og Botting (2004) komust að svipaðri niðurstöðu með sinni rannsókn. Samkvæmt henni verða 35% ellefu ára barna með málþroskaröskun fyrir líkam-, munn- eða félagslegu einelti í skólum en til samanburðar einungis 12% barna með dæmigerðan málþroska. Þessar niðurstöður eru óháðar því hvort nemendurnir sóttu almenna skóla eða skóla fyrir börn með sérþarfir (Knox og Conti-Ramsden, 2003).

Áhugavert er að velta því fyrir sér hvað það er sem gerir unglinga með málþroskaröskun berskjaldaðri fyrir einelti en jafnaldr þeirra sem ekki glíma við þann vanda. Knox og Conti-Ramsden (2003) komust að þeirri niðurstöðu að slök málfærni og lestrarhæfni væru ekki eitt og sér áhættuþættir fyrir einelti. Það virðist því vera að aðrir erfiðleikar sem ungt fólk með málþroskaröskun glímir við stuðli að auknu varnarleysi þessa hóps heldur en málfærni þeirra eða lestrarfærni. Smith (2004) rannsakaði tengsl á milli eineltis og fórnarlamba. Niðurstöður hans sýndu að helstu áhættuþættir fórnarlamba gagnvart einelti væru að eiga erfitt með að mynda sterk vináttusambönd, þau eiga gjarnan fáa vini, öðlast litla félagslega viðurkenningu og verða fyrir félagslegri útilokun. Rannsóknir á borð við þessa geta verið mikilvægar til þess að koma auga á það unga fólk sem er í mestri hættu á að verða fyrir einelti til þess að hægt sé að grípa inn í áður en að skaðinn er skeður. Í sumum tilfellum snúa unglingar sem verða fyrir þeirri erfiðu lífsreynslu sem einelti er, vörn í sókn og gerast gerendur eineltis. Í þeim tilfellum eru unglingar með málþroskaröskun engin undantekning (Whitney, Nabuzoka og Smith, 1992; Unnever og Cornell, 2003).

Rannsóknir á einelti eru nauðsynlegar vegna þess hve alvarlegar afleiðingar það getur haft á líf einstaklinga. Andleg-, geðræn-, og sálfélagsleg vandamál eru allt algengir fylgikvillar eineltis og geta birtingarmyndir þess komið fram í lélegum svefngæðum, að pissa undir í svefni, depurð, og þrálátum höfuð- og magaverkjum (Williams, Chambers, Logan og Robinson, 1996; Fekkes, Pijpers, Fredriks, Vogels og Verloove-Vanhorick, 2006). Ásamt því eru fórnarlömb eineltis líklegri til að upplifa þunglyndiseinkenni og önnur geðræn vandamál eins og ofsakvíða (Knox og Conti-Ramsden, 2007). Börn og unglingar eru misjafnlega vel í stakk búin til þess að takast á við erfiðar lífsreynslur eins og einelti. Góður félagsskapur og sterkt bakland er alltaf verndandi þáttur fyrir alvarlegar afleiðingar af völdum eineltis (Boyle og Hunter, 2004).

5.4. Andleg líðan og málproskaröskun

Tengsl málproskaröskunar við ýmis lífsgæði og geðræn vandamál hafa verið vinsælt rannsóknarefni síðustu ár. Beitchman o.fl. (2001) fylgdu eftir hópi ungs fólks með málproskaröskun frá fimm til níttján ára aldurs með það að markmiði að leggja mat á líkindi þess að þróa með sér geðræn vandamál. Samkvæmt niðurstöðum rannsóknarinnar er ungt fólk með málproskaröskun líklegra til að vera greint með athyglisbrest og ofvirkni en einstaklingar með dæmigerðan þroska. Á seinni hluta unglingsára verða þættir eins og kvíði, árásarhegðun og vímuefnavandamál algengari fylgikvillar (Beitchman o.fl., 1996; Beitchman o.fl., 2001) en við byrjun unglingsára eru einstaklingar með málproskaröskun líklegri til að hafa takmarkað sjálfstraust og neikvætt viðhorf gagnvart eigin félagsfærni. Clegg, Hollis, Mawhood, og Rutter (2005) gerðu rannsókn þar sem börnum með málproskaröskun var fylgt eftir frá fjögurra ára aldri til fullorðinsára. Niðurstöðurnar sýndu að þetta unga fólk ætti meira á hættu að glíma við geðræn vandamál miðað við t.d. jafnaldra og systkini. Sterkustu tengslin voru við þunglyndiseinkenni, kvíða og rofinn persónuleika. Whitehouse, Watt, Line og Bishop (2009) fundu einnig vísbendingar um félagslega og andlega erfiðleika á fullorðinsárum hjá einstaklingum sem höfðu sögu um málproskaröskun. Ripley og Yuill (2005) fundu tengsl á milli alvarlegs framburðarvanda og aukinnar hættu á andlegum sjúkdómseinkennum hjá breskum drengjum sem reknir höfðu verið úr skóla. Clegg, Stackhouse, Finch, Murphy, og Nicholls (2009) skoðuðu úrtak fimmtán drengja, einnig í Bretlandi, sem áttu á hættu að verða reknir úr skóla. Niðurstöður þeirra leiddu í ljós að þriðjungur þeirra höfðu slaka málfærni.

Andlegir erfiðleikar og geðheilbrigði einstaklinga með slaka málfærni er flókið rannsóknarsvið í ljósi þess að það getur verið erfitt fyrir þá einstaklinga að tjá í mæltu máli eigin reynslu á því sviði (Zeman, Klimes-Dougan, Cassano og Adrian, 2007). Tilhneiging hefur verið til þess að greiningar og rannsóknir hjá börnum og unglingum með málproskaröskun sem framkvæmdar eru með viðtölum eða öðru frásagnarformi, vanmeti upplifanir einstaklinga með slaka málfærni eða sýni óraunhæfan mun á sjálfsmati hópa sem skilgreindir eru annars sem einstaklingar með málproskaröskun og hins vegar einstaklingar með dæmigerðan þroska (Wetherell, Botting og Conti-Ramsden, 2007). Í skýrslu sem samin var í kjölfar langsníðsrannsóknar á börnum og unglingum sem glíma við andleg veikindi, fundust sterkar vísbendingar um það að í mörgum tilfellum færi slök málfærni hreinlega fram hjá sérfræðingum sem vinna með geðsjúkdóma (Toppelberg og Shapiro, 2000). Nauðsynlegt er að sérfræðingar og aðrir sem vinna með börn og unglinga á klínískum vettvangi séu vakandi fyrir hugsanlegum erfiðleikum í málfærni við mat á þeim.

Eðli málproskaröskunar er misleit og kemur það gjarnan fram í þeim neikvæðu afleiðingum sem röskuninni geta fylgt (Conti-Ramsden, 2008). Snowling, Bishop, Stothard, Chipchase og Kaplan (2006) fundu t.d. ekki vísbendingar um auknar líkur á geðrænum vandamálum meðal

unglinga með málþroskaröskun. Það sem var athyglisvert við úrtakið þeirra var að það samanstóð af háu hlutfalli einstaklinga sem höfðu fengið faglega aðstoð vegna slakrar málfærni fyrir fimm ára aldur, eftir að hafa verið greindir með málþroskaröskun fyrir þann tíma. Þegar bornir voru saman þeir þátttakendur sem höfðu tekið framförum í málþroska á yngri árum við þá sem glímdu enn við málþroskaröskun var athyglisvert að sjá greinilegan mun að því leyti að fyrri hópurinn bjó almennt við góða andlega heilsu en ekki hinn. Snowling og fleiri (2006) komust að þeirri niðurstöðu að algengara væri á meðal einstaklinga með málþroskaröskun að upplifa erfiðleika í tengslum við athygli, t.d. athyglisbrest og ofvirkni, og sálfélagslega aðlögun, eins og félagsfælni.

Conti-Ramsden og Botting (2008) gerðu rannsókn sem sýndi einnig fram á bein tengsl milli unglunga með málþroskaröskun og aukinnar hættu á geðröskunum, eins og kvíða og þunglyndi. Að auki virðist nokkuð hátt hlutfall unglunga með málþroskaröskun hafa meiri þörf fyrir klíniska þjónustu en unglingar með dæmigerðan málþroska, þ.e. við kvíða, 12% á móti 2%, og þunglyndi, 39% á móti 14%. Þessar niðurstöður undirstrika þær hugmyndir fræðimanna sem haldið hefur verið á lofti um að málþroskaröskun auki líkur á geðrænum erfiðleikum hjá börnum og unglungum sem við hana glíma, og að börn og unglingar með geðræn vandamál geti haft undirliggjandi málþroskaröskun. Botting og fleiri (2016) gerðu langsniðsrannsókn sem miðaði að því að spá fyrir um mynstur og breytingar á þunglyndi og kvíða hjá einstaklingum með málþroskaröskun frá unglingsárum og yfir á fullorðinsár. Tveimur hópum var fylgt eftir þar sem að annar hópurinn samanstóð af einstaklingum með málþroskaröskun sem jókst við sjö ára aldur og hinn af jafnöldrum þeirra með dæmigerðan málþroska. Viðfangsefnið var skoðað út frá nokkrum breytum: kynjamun, tjáningarfærni, tímabundnum þunglyndiseinkennum og breytingum á einkennum að námi loknu. Niðurstöður sýndu að kvíði er algengari meðal þeirra sem hafa málþroskaröskun og virtist kvíðinn haldast stöðugur frá unglingsárum og yfir á fullorðinsár. Þeir sem höfðu málþroskaröskun voru einnig líklegri til að upplifa þunglyndiseinkenni. Algengasta mynstur þunglyndiseinkenna var að það dró úr þeim eftir grunnskólagöngu og svo jukust þau aftur við fullorðinsár. Þeir sem fóru hvorki í fullt starf né fullt nám að lokinni grunnskólagöngu voru þó líklegri til að upplifa þunglyndi á þessu tímabili en tjáningarfærni virtist ekki spá fyrir um einkenni þunglyndis ein og sér. Sú viðtekna hugmynd að konur séu berskjaldaðri fyrir þunglyndi og kvíða kom heim og saman við þá einstaklinga sem höfðu dæmigerðan þroska en ekki þá sem voru með málraskanir. Conti-Ramsden og Botting (2008) höfðu áður gert svipaða rannsókn sem sýndi fram á skýr tengsl á milli málþroskaraskana annars vegar og þunglyndiseinkenna og kvíða hins vegar. Það sem kom á óvart í þeirri rannsókn var að nánast engin tengsl virtust vera á milli málfærni og þróunar á þunglyndiseinkennum og kvíða á unglingsárum. Prófanir þeirra bentu til þess að það sem helst spáði fyrir um aukinn kvíða á unglingsaldri væru andlegir erfiðleikar við sjö ára aldur.

Hve góð málfærni einstaklinga var á barnsaldri sýndi merkilega lítil tengsl og spáir samkvæmt því ekki fyrir um kvíða og þunglyndiseinkenni á unglingsárum. Clegg o.fl. (2005) fengu svipaðar niðurstöður úr samskonar rannsókn en þeir skoðuðu einnig lestrarfærni sem breytu í tengslum við þunglyndi og kvíða á unglingsárum. Niðurstöðurnar voru svipaðar með þeim hætti að slök lestrarfærni spáði ekki ein og sér fyrir um þessa þætti. Ofangreindar niðurstöður virðast því benda til þess að árangur einstaklinga í námi sé hugsanlega ekki bein orsök fyrir geðrænum vandamálum á meðal unglunga.

Það að unglingar með málþroskaröskun fái viðeigandi stuðning og sýni seiglu eru mikilvægir þættir sem geta hjálpað þeim í daglegu lífi. Allur hugsanlegur stuðningur af félagslegum toga, hvort sem hann er heima fyrir eða í skólanum, er líklegur til að skila árangri. Eins og áður kom fram eru unglingar með málþroskaröskun líklegri til að búa yfir slakri félagsfærni og eiga erfiðara með að mynda vináttutengsl og sambönd við jafningja, og geta þar af leiðandi upplifað að þá skorti mikilvæg atriði í líf sitt. Stuðningur heima fyrir hjá unglungum með málþroskaröskun hefur ekki fengið verðskuldaða athygli í fræðilegu samhengi. Rannsóknir hafa hins vegar skoðað upplifun foreldra af því að ala upp einstaklinga með málþroskaraskanir og sýndu niðurstöður að þeirra upplifun af uppeldinu væri fremur erfitt og streituvaldandi (Glidden og Schoolcraft, 2007; Conti-Ramsden o.fl., 2008). Einnig hefur verið sýnt að foreldrar barna með málþroskaraskanir séu í aukinni áhættu fyrir kvíða og þunglyndi (Veisson, 1999; Ollson og Hwang, 2001).

Í stuttu máli má segja að geðræn vandamál geti fylgt einstaklingum með málþroskaröskun. Eðli málþroskaröskunnar spáir þó ekki endilega fyrir um geðræn vandamál heldur þau margvíslegu áhrif sem röskunin getur haft í för með sér á líf barna og unglunga.

6 Lokaorð

Markmið ritgerðarinnar var fyrst og fremst að skoða hvort málþroskaröskun hefði áhrif á daglegt líf unglunga og ef svo væri með hvaða hætti þau áhrif gætu komið fram.

Hér á eftir verða tekin saman helstu atriði ritgerðarinnar og skoðað hvað stendur upp úr þegar horft er til unglunga með málþroskaröskun. Skoðað var ferli máltöku og eðli málþroskaröskunar. Birtingarmyndir málþroskaröskunar hjá börnum og unglungum geta t.d. komið fram í tengslum við máltjáningu og/eða málskilning og í aldursbundinni færni í þeim þáttum er snúa að hljóðfræði/hljóðkerfisfræði, setningafræði, beygingarfræði, merkingarfræði en ekki síst málnotkun (e. pragmatics). Ekki hefur tekist að segja nákvæmlega til um orsakir málþroskaröskunar en ljóst að þar skiptir samspil erfða og umhverfis miklu máli. Stýrifærni er gríðarmikilvæg hjá börnum og unglungum og hefur hún sterk tengsl við málfærni. Sterk stýrifærni gæti verið fyrirbyggjandi þáttur fyrir börn og unglunga með málþroskaröskun þar sem að hún stuðlar að því að þau ná að byggja upp hugræn ferli sem hjálpar þeim að öðlast færni til að stýra markvissri hegðun. Íhlutanir eru nauðsynlegar börnum og unglungum með málþroskaröskun og eru nokkrar mikilvægar forsendur sem þarf að framfylgja í slíkum meðferðarúrræðum. Sem dæmi má nefna að íhlutunina annist fagaðili sem hefur sérþekkingu á sviði málerfiðleika, t.d. talmeinafræðingi, og að nákvæm greining liggja fyrir sem meðferðin byggir á. Auk þess skiptir gott samstarf milli foreldra og fagaðila sköpum fyrir góðan árangur íhlutana.

Tímabil unglingsára er talið eitt erfiðasta tímabilið í lífi fólks, m.a. sökum þeirra miklu breytinga sem eiga sér stað á þeim tíma. Skoðaðar voru helstu þroskabreytingar unglingsára út frá heilaproska og kynþroskaskeiði. Virðist ójafnvægið sem myndast á þessum árum á milli þroska tilfinninga annars vegar og röksemdarfærslu og sjálfstjórnar hins vegar geta komið þeim í erfiðar aðstæður í daglegu lífi ásamt öllum öðrum þroskabreytingum sem eiga sér stað á sama tíma. Félagsfærni er mikilvæg unglungum og getur spáð fyrir um marga jákvæða þætti tengda daglegu lífi þeirra, t.d. hvað varðar tengslamyndun og námsárangur. Jafningjar verða meira áberandi á unglingsárum og oftast eykst fjarlægð milli þeirra og foreldranna sem túlka má sem leið fyrir unglunga til að auka sjálfstæði sitt. Jafningjar geta haft jafnt jákvæð og neikvæð áhrif á líf unglunga.

Í síðasta kafla ritgerðarinnar voru skoðaðir nokkrir þættir í tengslum við unglunga með málþroskaröskun, þ.e. námshæfni, félagsfærni, einelti og andlega líðan. Málþroskaröskun getur haft bein áhrif á lestur, skrift og flesta aðra námsþætti. Ósamræmi á milli náms- og verklegrar getu getur orðið til þess að unglingar með málþroskaröskun geri minni kröfur á sig sjálfa og sætti sig við lakari árangur. Niðurstöður rannsókna um félagsfærni unglunga með málþroskaröskun sýna m.a. að þeir væru líklegri til að upplifa erfiðleika í félagslegum

aðstæðum. Þeir eiga oft erfiðara með að mynda sterk vináttusambönd og hafa minna sjálfsálit í félagslegum aðstæðum. Þetta er þó alls ekki algilt þar sem áhrif málþroskaröskunar geta verið mjög misjöfn á milli einstaklinga. Þeir sem eru með slaka málfærni eru einnig líklegri til að verða fyrir einelti. Áhugavert er að niðurstöður rannsókna hafa sýnt að slök málfærni ein og sér sé ekki áhættuþáttur fyrir einelti heldur þeir erfiðleikar sem geta komið í kjölfar slakrar málfærni. Í lokin var fjallað um andlega líðan unglunga með málþroskaröskun. Geðræn vandamál eru algeng hjá þessum hópi og er algengasta birtingarmynd þeirra þunglyndi og kvíði. Rannsóknir á upplifunum þessara unglunga á eigin líðan geta verið sérstaklega varasamar þar sem færni þeirra til að tjá flóknar tilfinningar getur verið slök.

Það er ljóst að félagsleg og andleg staða unglunga með málþroskaröskun er samofin öðrum þroska- og umhverfisþáttum sem tengjast unglingsárunum. Saman stuðlar þetta að flóknum og ólíkum áhrifum á ungt fólk með málþroskaröskun. Þörfin fyrir stuðning við þessa einstaklinga virðist augljós. Það getur verið strembið að komast áfallalaust í gegnum unglingsárin með tilliti til þess að þetta tímabil einkennist af gríðarlega miklum og flóknum breytingum á flestum þáttum í lífi einstaklinga. Þessi leið, sem langflestir verða að feta, verður enn grýttari ef röskun af einhverju tagi, ekki síst málþroskaröskun, er auka baggi fyrir einstaklinga að bera. Telur höfundur því að mikilvægt sé að börn og unglingar með málþroskaröskun fái allan þann stuðning sem völ er á, hvort sem hann kemur frá fjölskyldu, vinum, skólastarfsfólki eða öðru sérhæfðara fagfólki, t.d. talmeinafræðingum. Auk þess virðist skipta miklu máli að stuðningur og íhlutarnir byrji snemma svo þessi börn séu sem best undirbúin fyrir þau ár sem framundan eru. Nám, málþroski og félagsfærni eru t.d. þættir sem stuðningsaðilar barna með málþroskaraskanir þyrftu að hjálpa þeim með. Allir þessir þættir eru mikilvægir sérstaklega með tilliti til þeirrar staðreyndar að málþroskinn einn og sér spáir ekki endilega fyrir um það að unglingar sem hafa slakan málþroska verði fyrir einelti og glími við geðræn vandamál, heldur eru það áhrifin sem geta komið í kjölfar slaks málþroska og notkunar á tungumálinu.

Málþroskaröskun getur augljóslega haft ólík áhrif á líf einstaklinga, t.d. frá því að vera væg yfir í það að vera mjög mikil. Í þessari ritgerð hafa helstu áhrif málþroskaröskunar á unglingsárum verið tekin saman og augljóst er að þessi áhrif eru mikil og geta haft alvarlegar afleiðingar. Áberandi var í gegnum ritgerðina hversu mikilvægur stuðningur og íhlutanir eru frá fagaðilum, t.d. talmeinafræðingum þegar um málþroskaröskun er að ræða. Markmið með meðferð talmeinafræðinga er að bæta málfærni unglunga svo þeir eigi auðveldara með að tjá sig sem þar af leiðandi stuðlar að því að þeim gangi betur í samskiptum við félagana (jafningja). Betri samskiptahættir geta einnig leitt til þess að sjálfsmat unglunga eykst, kvíðinn minnkar og námsfærnin styrkist. Þessir ofangreindu þættir eru allir áhrifamiklir fyrir líf unglunga á því

viðkvæma aldurstigi sem unglingsárin eru auk þess að skipta miklu máli fyrir framtíð þeirra í heild sinni.

Heimildaskrá

- Anderson, P. (2002). Assessment and Development of Executive Function (EF) During Childhood. *Child Neuropsychology*, 8(2), 71–82. doi: 10.1076/chin.8.2.71.8724.
- Allen, B. P. (2006). *Personality theories: Development, growth and diversity* (5. útgáfa). Boston: Pearsons education.
- Bee, H. og Boyd, D. (2010). *The developing Child*. (12. útgáfa). Boston: Allyn & Bacon.
- Beitchman, J. H., Wilson, B., Brownlie, E. B., Walters, H., Inglis, A. og Lancee, W. Long-term consistency in speech/language profiles, II: Behavioral, emotional, and social outcomes. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 35(6), 815–25
- Beitchman, J. H., Wilson, B., Johnson, C. J., Atkinson, L. Young, A., Adlaf, E., . . . Douglas, L. (2001). Fourteen-year follow-up of speech/language-impaired and control children: Psychiatric outcome. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 40(1), 75–82. DOI:10.1097/00004583-200101000-0001.
- Bishop, D. V. M. (2001). Genetic and enviromental risks for specific language impairment in children. *The Royal Society*, 356(1407). 369-380. doi: 10.1098/rstb.2000.0770
- Bishop, D. V. M. (2006). What causes specific language impairment in children? *Current Directions in Psychological Science*, 15(5), 217–221.
- Bishop, D. V. M., Snowling, M. J., Thompson, P. A. og Greenhalgh, T. (2017). Phase 2 of CATALISE: a multinational and multidisciplinary Delphi consensus study of problems with language development: Terminology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 58(10), 1068–1080
- Botting, N., Simkin, Z. og Conti-Ramsden, G. (2006). Associated reading skills in children with a history of specific language impairment (SLI). *Reading and Writing* 19(1), 77–98.
- Botting, N., Toseeb, U., Pickles, A., Durkin, K. og Conti-Ramsden, G. (2016). Depression and Anxiety Change from Adolescence to Adulthood in Individuals with and without Language Impairment. *PLoS ONE*, 11(7). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0156678>
- Boyle, J. og Hunter, S. (2004). Appraisal and coping strategy use in victims of school bullying. *British Journal of Educational Psychology* 74(1), 83–107.
- Brinton, B. og Fujiki, M. (2002). Social development in children with specific language impairment and profound hearing loss. Í Smith, P. K. og Hart, C. H. (ritstjórar), *Blackwell handbook of childhood social development* (bls. 588–603). Malden: Blackwell Publishing.
- Brechwald, W. A. og Prinstein, M. J. (2011). Beyond homophily: A decade of advances in understanding peer influence processes. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 166-179. doi:10.1111/j.1532-7795.2010.00721.x
- Carroll, A. M., Houghton, S. J., Durkin, K. og Hattie, J. (2009). *Adolescent reputations and risk: Developmental trajectories to delinquency*. New York: Springer.
- Casey, B. J., Tottenham, N. og Fossella, J. (2002). Clinical, imaging, lesion, and genetic approaches toward a model of cognitive control. *Developmental Psychobiology*, 40(3), 237- 54.

- Cheek, J. M. og Buss, A. H. (1981). Shyness and sociability. *Journal of Personality and Social Psychology* 41(2), 330–39.
- Clegg, J., Hollis, C., Mawhood, L. og Rutter, M. (2005). Developmental language disorders: A follow-up in later adult life: Cognitive, language and psychosocial outcomes. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 46(2), 128–49.
- Clegg, J., Stackhouse, J., Finch, K., Murphy, C. og Nicholls, S. (2009). Language abilities of secondary age pupils at risk of school exclusion: A preliminary report. *Child Language Teaching and Therapy* 25: 123–39
- Conti-Ramsden, G. (2008). Heterogeneity of specific language impairment in adolescent outcomes. Í Norbury, C., Tomblin, B. og Bishop, D. V. M. (ritstjórar), *Understanding developmental language disorders in children: From theory to practice* (bls. 119–33). Hove: Psychology Press.
- Conti-Ramsden, G. og Botting, N. (2004). Social difficulties and victimisation in children with SLI at 11 years of age. *Journal of Speech, Language and Hearing Research* 47(1), 145–61.
- Conti-Ramsden, G. og Botting, N. (2008). Emotional health in adolescents with and without a history of specific language impairment (SLI). *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 49(5), 516–25. doi:10.1111/j.1469-7610.2007.01858.x
- Conti-Ramsden, G., Botting, N. og Durkin, K. (2008). Parental perspectives during the transition to adulthood of adolescents with a history of specific language impairment (SLI). *Journal of Speech, Language and Hearing Research* 51(1), 84–96.
- Conti-Ramsden, G., Durkin, K., Simkin, Z. og Knox, E. (2009). Specific language impairment and school outcomes, I: Identifying and explaining variability at the end of compulsory education. *International Journal of Language and Communication Disorders* 44(1), 15–35. doi:10.1080/13682820801921601
- Conti-Ramsden, G., Mok, P., Drukin, K., Pickles, A., Toseeb, U. og Botting, N. (2018). Do emotional difficulties and peer problems occur together from childhood to adolescence? The case of children with a history of developmental language disorder. *European Child & Adolescent Psychiatry* 12(1). doi:10.1007/s00787-018-1261-6
- Corsaro, W. A. (2011). *The sociology of childhood* (3. útgáfa). Los Angeles: Sage publications.
- Dahl, R. E. (2004). Adolescent brain development: A period of vulnerabilities and opportunities. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1021(1), 1–22. doi:10.1196/annals.1308.001
- Dishion, T. J., Nelson, S. E., Bullock, B. M. og Winter, C. E. (2004). Adolescent friendship as a dynamic system: entropy and deviance in the etiology and course of male antisocial behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 104(6), 151-663.
- Dockrell, J. E., Lindsay, G., Letchford, B. og Mackie, C. (2006). Educational provision for children with specific speech and language difficulties: Perspectives of speech and language therapy managers. *International Journal of Language and Communication Disorders*. 41(4), 423–40.

- Dockrell, J. E., Lindsay, G., Palikara, O. og Cullen, M. A. (2007). *Raising the achievements of children and young people with specific speech and language difficulties and other special educational needs through school to work and college*. London: Department for Education and Skills.
- Dollaghan, C. A. (2007). *The handbook for evidence-based practice in communication disorders*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Donlan, C., Cowan, R., Newton, E. J. og Lloyd, D. (2007). The role of language in mathematical development: Evidence from children with specific language impairment. *Cognition*, 103(1), 23–33.
- Durkin, K. og Conti-Ramsden, G. (2007). Language, Social Behavior, and the Quality of Friendship in Adolescents With and Without a History of Specific Language Impairment. *Child Development*, 78(5), 1441-1457.
- Durkin, K. og Conti-Ramsden, G. (2010). Young people with specific language impairment: A review of social and emotional functioning in adolescence. *Child Language Teaching and Therapy*, 26(2), 105-121. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0265659010368750>
- Durkin, K., Conti-Ramsden, G., Walker, A. og Simkin, Z. (2009). Educational and interpersonal uses of home computers by adolescents with and without specific language impairment (SLI). *British Journal of Developmental Psychology*, 27(1), 197–217.
- Durkin, K., Simkin, Z., Knox, E. og Conti-Ramsden, G. (2009). Specific language impairment and school outcomes, II: Educational context, student satisfaction, and post-compulsory progress. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 44(1), 36–55.
- Elín Þóll Þórðardóttir og Weismer, S. E. (2002). Verb argument structure weakness in specific language impairment in relation to age and utterance length. *Clinical linguistics & phonetics*, 16(4), 233-250.
- Fekkes, M., Pijpers, F. I. M., Fredriks, A. M., Vogels, T. og Verloove-Vanhorick, S. P. (2006). Do bullied children get ill, or do ill children get bullied? A prospective cohort study on the relationship between bullying and healthrelated symptoms. *Pediatrics*, 117(5), 1568–74.
- Forbes, E. E. og Dahl, R. E. (2010). Pubertal development and behavior: Hormonal activation of social and motivational tendencies. *Brain and Cognition*, 72(1), 66–72. <https://doi.10.1016/j.bandc.2009.10.007>
- Fujiki, M., Brinton, B. og Clarke, D. (2002). Emotion regulation in children with specific language impairment. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 33(2), 102–11.
- Fujiki, M., Spackman, M. P., Brinton, B. og Hall, A. (2004). The relationship of language and emotion regulation skills to reticence in children with specific language impairment. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 27(3), 195–202.
- Gioia, G. A., Isquith, P. K. og Guy, S. C. (2001). Assessment of executive function in children with neurological impairments. Í R. Simeonsson og S. Rosenthal (ritstjórar), *Psychological and Developmental Assessment*. New York: The Guilford Press.

- Glidden, L. M., og Schoolcraft, S. A. (2007). Family assessment and social support. Í Jacobson, J. W. og Mulick, J. A. (ritstjórar) *Handbook of intellectual and developmental disabilities* (bls. 391-422). New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Gooch, D., Thompson, P., Nash, H. M., Snowling, M. J. og Hulme, C. (2016). The development of executive function and language skills in the early school years. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 57(2). 180-187. doi: 10.1111/jcpp.12458
- Hargie, O. (2006). *The Handbook of Communication Skills*. Bretland: Routledge.
- Hart, K. L., Fujiki, M., Brinton, B. og Hart, C. H. (2004). The relationship between social behavior and severity of language impairment. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 47(3), 647–62.
- Hay, I. og Ashman, A. F. (2003). The development of adolescents' emotional stability and general self-concept: The interplay of parents, peers, and gender. *International Journal of Disability, Development and Education*, 50(1), 77-87. doi:10.1080/1034912032000053359
- Herting, M.M. og Sowell, E.R. (2017). Puberty and structural brain development in humans. *Neuroimage*, 44, 122–137. <https://doi.org/10.1016/j.yfrne.2016.12.003>
- Hrafnhildur Ragnarsdóttir. (1993). Félagsþroski í bernsku. Í Hörður Þorgilsson og Jakob Smári (ritstjórar), *Íslenska Sálfræðibókin* (bls. 39-44). Reykjavík: Mál og menning.
- Hrafnhildur Ragnarsdóttir, Jóhanna Einarsdóttir, Marta Gall Jørgensen og Þóra Sæunn Úlfisdóttir. (2012). *Skýrsla um stöðu barna og ungmenna með tal- og málþroskaröskun*. Reykjavík: Háskóli Íslands.
- Hugh-Jones, S. og Smith, P. K. (1999). Self-reports of short- and long-term effects of bullying on children who stammer. *British Journal of Educational Psychology*, 69(2), 141–58.
- Hughes, D. M., Turkstra, L. S. og Wulfeck, B. B. (2008). Parent and self-ratings of executive function in adolescents with specific language impairment. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 44(6), 901-916.
- Huizinga, M. og Smidts D.P. (2011). Age-related changes in executive function: A normative study with the Dutch version of the Behavior Rating Inventory of Executive Function (BRIEF). *Child Neuropsychology*, 17(1), 51–66.
- Isquith, P. K., Gioia, G. A. og Espy, K. A. (2004). Executive Function in Preschool Children: Examination Through Everyday Behavior. *Developmental Neuropsychology*, 26(1), 403–422. doi: 10.1207/s15326942dn2601_3.
- Íris Edda Nowenstein. (2016). *Villur og flækjustig í íslensku sem öðru máli. Áhrif ílags og áhuga á setningagerð og beygingar* (meistararitgerð). Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Dóra Hafsteinsdóttir og Sigríður Harðardóttir (ritstjórar). (1990). *Íslenska alfræðiorðabókin, P-Ö*. Reykjavík: Bókaútgáfan Örn og Örlygur.
- Jerome, A., Fujiki, M., Brinton, B. og James, S. (2002). Self-esteem in children with specific language impairment. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 45(4), 700–14. doi:10.1044/1092-4388(2002/056)

- Justice, L. M., Bowles, R. P., Turnbull, K. L. P. og Skibbe, L. E. (2009). School readiness among children with varying histories of language difficulties. *Developmental Psychology*, 45(2), 460.
- Pind, J. 1997. *Sálfræði ritmáls og talmáls*. Háskólaútgáfan. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Knox, E. og Conti-Ramsden, G. (2003). Bullying risks of 11-year-old children with specific language impairment (SLI): Does school placement matter? *International Journal of Language and Communication Disorders*, 38(1), 1–12
- Knox, E. og Conti-Ramsden, G. (2007). Bullying in young people with a history of specific language impairment (SLI). *Educational and Child Psychology*, 24, 130–41.
- Leonard, L. B. (1998). *Children with specific language impairment*. Cambridge: MIT Press.
- Lindsay, G. og Dockrell, J. E. (2004). Whose job is it? Parents' concerns about the needs of their children with language problems. *Journal of Special Education*, 37(4), 225–35.
doi:10.1177/00224669040370040201
- Magar, E. C. E., Phillips, L. H. og Hoise, J. A. (2010). Brief report: Cognitive-regulation across the adolescent years. *Journal of Adolescence*, 33(5), 779-781.
doi:10.1016/j.adolescence.2009.10.002
- McClelland, M. M., Geldhof, G. J., Cameron, C. E. og Wanless, S. B. (2015). Development and self-regulation. *Handbook of Child Psychology and Developmental*, 1, 1-43.
doi:10.1002/9781118963418.childpsy114
- Mennta- og menningarmálaráðuneytið. (2011). *Aðalnámskrá grunnskóla, Almennur hluti*. Reykjavík: Höfundur.
- Mishna, F. (2003). Learning disabilities and bullying: Double jeopardy. *Journal of Learning Disabilities*, 36(4), 336–47.
- Miyake, A., Friedman, N. P., Emerson, M. J., Witzki, A. H., Howerter, A. og Wager, T. D. (2000). The unity and diversity of executive functions and their contributions to complex “frontal lobe” tasks: A latent variable analysis. *Cognitive Psychology*, 41(1), 49–100.
doi: 10.1006/cogp.1999.0734.
- Moon, C., Lagercrantz, H., og Kuhl, P. K. (2013). Language experienced in utero affects vowel perception after birth: A two country study. *Acta Paediatrica*, 102(2), 156–160.
doi:10.1111/apa.12098
- Nippold, M. (2007). *Later language development: School-age children, adolescents, and young adults*. Austin: Pro-Ed
- Norbury, C. F., Gooch, D., Wray, C., Baird, G., Charman, T., Simonoff, E., Vambakas, G. og Pickles, A. (2016) The impact of nonverbal ability in prevalence and clinical presentation of language disorder: evidence from a population study. *Child Psychol Psychiatry*, 57(11), 1247-1257.
- O'Grady, W. (2005). *How children learn language*. New York: Cambridge University Press.

- Ollson, M. B. og Hwang, C. P. (2001). Depression in mothers and fathers of children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45(6), 535–43.
- Otto, B. (2018). *Language development in early childhood*. (5. Útgáfa). London: Pearson.
- Paul, R. og Norbury C., F. (2012). *Language Disorders from Infancy through Adolescence. Listening, Speaking, Reading, Writing and Communicating* (4. útgáfa). Missouri: Elsevier.
- Pellegrini, A. D. og Long, J. D. (2002). A longitudinal study of bullying, dominance, and victimisation during the transition from primary school through secondary school. *British Journal of Developmental Psychology*, 20, 259–80.
- Pepler, D. J., Craig, W. M., Connolly, J. A., Yulie, A., McMaster, L. og Jiang, D. (2006). A developmental perspective on bullying. *Aggressive Behaviour*, 32(4), 376–84.
- Peper, J. S. og Dahl, R.E. (2013). The teenage brain: Surging hormones-brain behaviour interactions during puberty. *Current Directions in Psychological Science*, 22(2), 134–139. doi:10.1177/0963721412473755
- Reed, V. A. (2005). Adolescents with language impairment. Í Reed, V. A. (ritstjóri). An introduction to children with language disorders (3. Útgáfa) (bls. 168–219). Boston: Pearson Education.
- Ripley, K. og Yuill, N. (2005). Patterns of language impairment and behaviour in boys excluded from school. *British Journal of Educational Psychology*, 75(1), 37–50.
- Rodríguez, V. A., Santana, G. M. R. og Expósito S. H. (2017). Executive functions and language in children with different subtypes of specific language impairment. *Neurología (English Edition)*, 32(6), 355-362. doi: 10.1016/j.nrleng.2015.12.007
- Santrock, J. W. (2016). *Adolescence* (16.útgáfa). New York: McGraw Hill Education.
- Savage, R. (2005). Friendship and bullying patterns in children attending a language base in a mainstream school. Educational Psychology in Smith PK (2004) *Bullying: recent developments. Child Adolescent Mental Health*, 21(1), 23–36.
- Scott, C. M. (1988). Producing complex sentences. *Topics in Language Disorders*, 8(2), 44-62.
- Scott, C. M. og Windsor, J. (2000). General language performance measures in spoken and written narrative and expository discourse of school-age children with language learning disabilities. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 43(2), 324–39.
- Sebastian, C., Burnett, S. og Blakemore, S. J. (2008). Development of the self-concept during adolescence. *Trends in Cognitive Sciences*, 12(11), 441-446. doi:10.1016/j.tics.2008.07.008
- Sigríður Sigurjónsdóttir. 2013. Máltaka barna og meðfæddur málhæfileiki. Í Höskuldur Þráinsson og Matthew Whelpton (ritstjórar), Chomsky: Mál, sál og samfélag (bls.107- 109,112-114,124). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Sigrún Aðalbjarnardóttir. (2007). *Virðing og umhyggja – ákall 21. aldar*. Reykjavík: Heimskringla.

- Simkin, Z. og Conti-Ramsden, G. (2009). 'I went to a language unit': Adolescents' views on specialist educational provision and their language difficulties. *Child Language Teaching and Therapy*, 25(1), 103–21.
- Smith, P. K. (2004). Bullying: recent developments. *Child Adolescent Mental Health* 9: 98–103
- Snow, C. (1983). Literacy and language: Relationships during the preschool years. *Harvard Educational Review*, 53(2), 165–189.
- Snow, P. C. (2016). Elizabeth Usher Memorial Lecture: Language is literacy is language. Positioning speech language pathology in education policy, practice, paradigms, and polemics. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 18(3), 216–228. <https://doi.org/10.3109/17549507.2015.1112837>
- Snow, P. C. (2019). Speech-Language Pathology and the Youth Offender: Epidemiological Overview and Roadmap for Future Speech-Language Pathology Research and Scope of Practice. *Language, Speech and Hearing Services in Schools*, 50(2), 324-339. https://doi.org/10.1044/2018_LSHSS-CCJS-18-0027
- Snowling, M. J., Bishop, D. V. M., Stothard, S. E., Chipchase, B. og Kaplan, C. (2006). Psychosocial outcomes at 15 years of children with a preschool history of speech–language impairment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(8), 759–65.
- Snowling, M. J. og Hulme, C. (2012). Annual research review: The nature and classification of reading disorders—A commentary on proposals for DSM-5. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 53(5), 593–607. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2011.02495.x>
- St Clair, M., Durkin, K., Conti-Ramsden, G. og Pickles, A. (2010). Growth of reading skills in children with a history of specific language impairment (SLI): The role of autistic symptomatology and language related abilities. *British Journal of Developmental Psychology* 28: 109–31.
- Stanton-Chapman, T. L., Justice, L. M., Skibbe, L. E. og Grant, S. L. (2007). Social and behavioral characteristics of preschoolers with specific language impairment. *Topics in Early Childhood Special Education*, 27(2), 98–109.
- Steinberg, L. og Morris, A. S. (2001). Adolescent development. *Annual Review of Psychology* 52, 83–110.
- Steinberg, L. (2005). Cognitive and affective development in adolescence. *Trends in Cognitive Sciences*, 9(2), 69–74. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2004.12.005>
- Steinberg, L. (2010). A behavioral scientist looks at the science of adolescent brain development. *Brain and Cognition*, 72, 160-164. doi:10.1016/j.bandc.2009.11.003
- Steinunn Gestsdóttir. (2012). Sjálfstjórnun barna og ungmenna: Staða þekkingar og þýðing fyrir skólustarf. *Uppeldi og menntun*, 21(2), 19-41
- Sturman, D. A. og Moghaddam, B. (2011). The neurobiology of adolescence: Changes in brain architecture, functional dynamics and behavioral tendencies. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 35(8), 1704–1712. doi:10.1016/j.neubiorev.2011.04.003

- Thordardottir, E. (2007). Effective interventions for specific language impairment. *Encyclopedia of Language and Literacy Development*, 1-9.
- Tryggvi Sigurðsson. (2004). Snemmtæk íhlutun fyrir ung börn með málhömlun. *Talfræðingurinn*, 18(1), 5-7.
- Turkstra, L. S. og Byorn, L. J. (2010). Executive Functions and Communication in Adolescents. *The Asha Leader*, 15(15), 8-11. <https://doi.org/10.1044/leader.FTR1.15152010.8>
- Unnever, J. D. og Cornell, D. G. (2003). Bullying, self-control, and ADHD. *Journal of Interpersonal Violence*, 18(2), 129-47.
- Veisson, M. (1999). Depression symptoms and emotional states in parents of disabled and non-disabled children. *Social Behavior and Personality*, 27(1), 87-98.
- Wadman, R., Durkin, K. og Conti-Ramsden, G. (2008). Self-esteem, shyness and sociability in adolescents with specific language impairment. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 51(4), 938-52. doi:10.1044/1092-4388(2008/069)
- Wetherell, D., Botting, N. og Conti-Ramsden, G. (2007). Narrative in adolescent specific language impairment (SLI): a comparison with peers across two different narrative genres. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 42(5), 583-605.
- Whitehouse, A. J., Watt, H. J., Line, E. A. og Bishop, D. V. M. (2009). Adult psychosocial outcomes in children with specific language impairment, pragmatic language impairment and autism. *International Journal of Language and Communication Disorders* 44: 511-28
- Whitney, I., Nabuzoka, D. og Smith, P. K. (1992). Bullying in schools: mainstream and special needs. *Support for Learning*, 7(1), 3-7. doi:10.1111/j.1467-9604.1992.tb00445.x
- Williams, K., Chambers, M., Logan, S. og Robinson, D. (1996). Association of common health symptoms with bullying in primary school children. *British Medical Journal* 313: 17-19.
- Yew, S. G. K. og O’Kearney, R. (2013). Emotional and behavioural outcomes later in childhood and adolescence for children with specific language impairments: Meta-analyses of controlled prospective studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(5), 516-524.
- Zeman, J., Klimes-Dougan, B., Cassano, M. og Adrian, M. (2007). Measurement issues in emotion research with children and adolescents. *Clinical Psychology*, 14(4), 377-401.
- Póra Sæunn Úlfsdóttir. (2010). Sértæk málþroskaröskun: Áhrif á líf einstaklings. *Talfræðingurinn*, 21, 23-25.
- Puríður Þorbjarnardóttir. (2007). Hvað gerist við kynþroska? Sótt af: <http://visindavefur.is/svar.php?id=6554>.
- Puríður Þorbjarnardóttir. (2013). Hvað er randbörkur og hvaða hlutverki gegnir hann? Sótt af: <https://www.visindavefur.is/svar.php?id=65843>.